

3. Յայտնութիւն Յովհաննու Առաքելոյ: Այսօր մեր ձեռքն եղած Յայտնութեան բնագիրը, ինչպէս յայտնի է ԺԲ. դարու թարգմանութիւն մըն է, եղած Լամբրոնացոյ ձեռքով, ուստի յառաջընթաց դարերէն չենք կարող վկայութիւն գտնել անոր գերբնի նկատմամբ: Թէ ԺԲ. դարէն յառաջ արդէն կազմուած էր Նոր Կտակարանի գրքերու յաջորդութեան հաստատուն ձեւը՝ յայտնի է, որով Յայտնութիւնը իրրեւ եկուոր նկատուելով վերջին տեղը պիտի գրաւէր:

Լամբրոնացոյ յիշատակարանը, զոր գետեղած է նա Յայտնութեան էտք, կ'ենթադրէ նաեւ հնագոյն թարգմանութիւն մը «ստուգաբան արարաւ վերստին յերկրեալ»: Ֆրէտէրիք Մուրատ աւելի հնագոյն թարգմանութիւն մը ի լոյս կ'ընծայէ իր Յայտնութեան Յովհաննու հին հայ թարգմանութիւն, Երուսաղէմ 1911, գործին մէջ, սակայն դժբախտաբար ձառընտրի մը մէջ գտած է նա բնագիրը, եւ ո'չ թէ Ս. Գրոց կարգին, որով ոչ մի եզրակացութիւն չենք կրնար հանել նախալամբրոնեան թարգմանութեանս յաջորդութեան ու դիրքին մասին: Որքան ալ ձիգ կը թափէ Նորայր Բիւզանդացի¹⁰⁶, ցոյց տալու համար թէ Յայտնութիւնը Աստուածաշունչին հետ միաժամանակ թարգմանուած է, սակայն յառաջ բերուած կոչումները շատ լաւ մեկնելի են, կոչումները յառաջ բերող հեղինակներու՝ Յայտնութեան յունարէն բնագրի ծանօթութեամբը: Ծատ հաւանական է, որ եթէ նոյն իսկ Փ. Մուրատի բնագրէն ալ հին թարգմանութիւն մը եղած ըլլայ, կամ նոյն ինքն Փ. Մուրատի նախալամբրոնեանը, յունական ձեռագիրներու հետեւողութեամբ կարգուած էր նոր կտակարանի վերջը Փիլիմոնէն Ետք¹⁰⁷:

Մեզ հասած ձեռագիրներու մեծ մասը կը հետեւի այս հնագոյն սովորութեան¹⁰⁸, սակայն ոմանք աւելի պատշաճ համարած են Յայտնութիւնը ուրիշ տեղ փոխադրելու:

Յայտնութիւնը Յովհաննու Աւետարանին յաջորդ կը գտնենք Վիեննայի Միխիթարեան Մատենադարանի Թ. 55, Էջմիածնի Թ. 195, 206 ձեռագիրներուն մէջ, այսպէս ունի նաեւ Տաթևացին: Փոխադրութիւնս

¹⁰⁶ Կորին վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնը: Տիգրիս 1900, էջ 413—422:
¹⁰⁷ Հմմտ. Zahn, Geschichte, էջ 380:
¹⁰⁸ Չօհրայ կը հաստատէ թէ իր ձեռքն եղած ձեռագիրները միայն մէկ բացառութեամբ ամէն ալ արամադարած են Յայտնութեան գրքին՝ վերջին տեղը: Աստուածաշունչ, էջ 764 ծանօթութիւն:

կատարուած է անշուշտ, քանի որ նոյն Յովհաննու գրութիւններն են կրկին մատենաներս ալ:

Գործք Առաքելոցէն Ետք: Ստեփաննոս Զիք:

Կաթողիկէ քղթերէն Ետք: Վատիկանեան Թ. 1, Էջմիածնի Թ. 186, 188, նոր խմբագրուած Անանիա Շիրակացոյ ցուցակը, Առաքել Սիւնեցի, Ազարիա Կաթողիկոս եւ Չեռնադրութիւն Եպիսկոպոսաց: Երեք վերջիններս ըստ ինքեան կարելի է հնագոյն խմբագրութեան տակ դասել, որովհետեւ գործնականին ամէնէն վերջը կը դասուի հոս Յայտնութիւնը, քանի որ վերջը ինկած էր արդէն Կաթողիկէ թղթերու ցուցակը:

Եւքաղեան Աղերսէն Ետք: Սարկաւազ-Այրիվանեցի, Չօհրայեան բնագիրը:

Գ. Կորնթացոց քղթէն Ետք: Էջմիածնի Թ. 182:

Յայտնութիւնը աստուածային պաշտամունքի ժամանակ չէր ընթերցուեր:

4. Հանգիստ Յովհաննու: Թէպէտ յայտնի է, որ Յովհաննու Հանգիստը կանոնական չէր համարուեր Հայոց քով, այլ միայն վաւերական սակայն շատ սիրուած գրութիւն մ'ըլլալ կը թուի, քանի որ Ս. Գրոց ցուցակագիրներէն ընդհանրապէս միշտ յառաջ կը բերուի: Դժուարաւ կը պակսի նա լիակատար Աստուածաշունչ Մատենաներէն եւ նոյն իսկ ընդունուած է Միսարանի եւ Մաշտոցի մէջ¹⁰⁹: Ծատ ուղիղ դիտել կու տայ Հ. Յ. Գաթրճեան թէ «որչափ ալ զանազան տեղեր առնուած դրուած է մեր Հանգիստը, բուն սկզբնական տեղը, որչափ մեր ծանօթութեան կը հասնի Աստուածաշունչ մատենան է: Ասոր վերջը կը գտնենք զանիկա բաւական յաճախ, յերկաթագրէ ի բոլորգիր փոխուող Աստուածաշունչ մատենից մէջ»¹¹⁰: Յովհաննու Հանգիստը Նոր Կտակարանի վերջին գրութիւնը համարուելուն հոգեխօսական սղգակը այնքան մեծ եղած է, որ նոյն իսկ յետսամուտ Յայտնութեան կը տրամադրուի

¹⁰⁹ Ճաշոց Թ. 9, թուղթ 350ա (Տաշեան) «Յովհաննու գիրքին ի տէր յերկեցն զգեւու հայրապետ կամ ի գլխաւորաց քահանայից եւ ժողովին ի ձեռս եւ ի փառս տալն ընթեռնուն Հանգիստ սուրբ առաքելայն եւ ապա ասն փառք ի բարձունս Աստուծոյ»: Գահա-նայաթաղի ժամանակ արարողութիւններէն վերջ ինչ-գրեացուք քարոզէն Ետք կը կարդացուի Հանգիստը:
¹¹⁰ Հ. Յ. Գաթրճեան, Հանգիստ Երանելոյն Յովհաննու, ստուգեալ իբրեւ վաւերական: Վիեննա 1877, էջ 29:

վերջընթեր տեղին¹¹¹: Հետագային Յայտնութեան եւ Հանգիստին իրարու ունեցած այս նոր աղերսը անփոփոխ կը պահուի, եւ Յայտնութիւնը ուր ալ փոխադրուի անքակ կերպով կ'ընկերանայ անոր նաեւ Հանգիստը, այսպէս՝ Սարկաւազ-Այրիվանեցին, Տաթևացի, Ստ. Զիք, Վիեննայի Թ. 55 եւ 71 ձեռագիրները, ինչպէս նաեւ Վատիկանեան Մատենադարանի Թ. 1ը¹¹²:

5. Աղերս Եւքաղի: Այս կարճ գրութիւնը ըստ ինքեան ոչ մի կապ ունի Նոր Կտակարանի գրքերու հետ եւ Գրոց մաս չէ համարուած, սակայն շատ մեծ համբաւ վայելած է նա Հայոց քով եւ անպակաս է հայ ցուցակներէն ու Նոր Կտակարանի գրչադիր օրինակներէն: Իբրեւ այսպիսի՝ գրութիւնս կը գտնենք առանց բացառութեան Կաթողիկէ թղթերէն վերջ միշտ Յուդայի թղթին ծայրը «գրեթէ ամենայն գրչադիր ընդ մերումս օրինակի աստէն յետ Յուդայի թղթոյն զնեն զԱղերսն Եւքաղի» (Չօհրայեան, էջ 746): «Աղերս Եւքաղի գոր եւ ամենայն գրչադիր... յարեն ի վախճան թղթոցն Կաթողիկէից» (Նոյն, էջ 847): Աղերսի եւ Յակոբայ թղթին յարաբերութիւնը այնքան ամուր է, որ Աղերսը նոյն իսկ ձաշոցին մէջ մուտ կը գտնէ եւ կը կարդացուի Պենտեկոստէի նախորդ շաբաթ օրը երբ Յուդայի թուղթը կը վերջանայ¹¹³: ԺԵ.—ԺԶ. դարերուն Աղերսը փոխադրուած կը գտնենք բուն Պենտեկոստէի օրը իբրեւ Երկրորդ ընթերցուած Գործք Առաքելոցէն Ետք¹¹⁴:

(Վերջ:) Հ. Օ. ՍԵՔՈՒԼԱՅ

¹¹¹ Թղթակցութիւն Պաղոսի եւ Կորնթացոց եւ մեկնութիւն Եփրեմի, Zahn, թարգմանութիւն Հ. Յ. Տաշեանի, Հանգիստ Ամսօրեայ 1891, էջ 218, ծանօթ. 2:
¹¹² Tisserant Eugenius, Codices Armeni Bibliothecae Vaticanae. Romae 1927, էջ 197.
¹¹³ Չեռ. 9, թղ. 202ա, 53, թղ. 204 (Տաշեան) Եւն:
¹¹⁴ Տօնացոյց, Վենետիկ 1782, էջ 162: Հմմտ. Չօհրայ, Աստուածաշունչ, էջ 834 ծանօթութիւն:

ՀԱՅՈՑ ԵՎԵՂԵՑՈՎԵՆ ՏԱՐԻՆ ԵՕԹՆԵՐՈՐԳ ԳՐՈՒ ՍՎԻՉՐԸ
 ԵՊԱՍՏ ՄԸ ՀԱՅՈՑ ՏՕՆՏՈՑՅԻ ՌԻՍՈՒՄ-ՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ

ԲԱՌԱՍՆՈՐԳ ԼՈՒՍՔԵԼԱԿԱՆ ՏՕՆԵՑ. ՎԱՐԳԱՎԱՌ

4. Բառասնորդք Առաքելական տօնից Հաւատացելոց Զատիկին: Կանոնը կը հրամայէ¹. «Իսկ ամուսնացելոց քահանայիցն եղիցին տօնք Շաբաթն Զատիկն եւ Զատիկն սուրբ եւ Երկրորդ Զատիկն² եւ յԵրկրորդ Զատիկն ի վեր Կիրակէքն ամենայն եւ Պենտակոստն³ եւ տօն սրբոյ Աստուածածնին եւ Վարդապետն⁴, բայց ի մատաղնեացն, որ է կատարուն Գառանորդացն Առաքելական տօնից⁵ Հաւատացելոց Զատիկն⁶»:

Այս տեղ «Հաւատացելոց Զատիկն» անանց տարակուսի այն 50օրեայ Բարեկենդանութեան շրջանն է, որ կը սկսի Զատիկն եւ կը տեւէ մինչեւ Պենտակոստէ: Այս շրջանը ամբողջ տեւողութեան ուտիք է:

Յովհաննէս Մանդակունոյ Կանոնները կը սահմանեն. «Ա. Վասն սրբոյ Պասեքին պահոցն ի Կանոնս ի Շաբաթու ոչ հրամայի պահել...: Բ. Այլ (եւ) վասն կիրակէի պահել ոչ կանոնք հրամայեն եւ ոչ վարդապետք...: Գ. Այլ եւ յօր Կիրակէի եւ ի Զատիկն մինչեւ ցՊենտակոստն ծուր կրկնել ոչ հրամայեցին, այլ յաղօթս կալ: Ե. Ի Զատիկն մինչեւ ցՊենտակոստն ամենայն աւուրքն որպէս Կիրակէ են. ծուր ոչ հրամայի զնել, այլ յոտն կալով երկրպագութեամբ մատուցանեն զաղօթսն: Զ. Ի Պենտակոստէն մինչեւ ցՎարդապետն տօն Առաքելոցն եւ Մատուռն, ըստ հնունս Տաղաւարահարացն, ի նորումս նաւակաւիք սուրբ Տեղեացն Երուսաղէմի եւ Մարտիրոսաց յիշատակք: Է. Ի Պենտակոստէն յառաջ ի ծոմոյն պահս ցՈւրբաթ օր պահել եւ յՈւրբաթուն ուտել անկարգութիւն է. պահել պարտ է մինչեւ ցերեկոյն. եւ (որք) զՈւրբաթ որպէս Կիրակէ պատուեն եւ ի դործոյ դատարկացուցանեն, մեղք են: Եւ կոչեն զնա (Ուրբաթ) ծեր. եւ ո'յր տեսեալ է զնորա ծերութիւն. զի Ե աւուրքն աւազ են քան

¹ Նկատի ունիմ Վիեննայի Թ. 810 ընտիր Կանոնագիրքը:
² Այն է նոր Կիրակէն:
³ Տպագիրն (էջ 113—114) չունի «եւ պենտակոստն»:
⁴ Զ. զՎարդապետն, տպ. վարդապետին:
⁵ Տպ. տօնիցն:
⁶ Զ. զատիկի:

զնա: Ը. Եւ որ ի Չորեքշաբթու ընդ եւ յԱր-
բաթու մարտիրոսաց յիշատակ առնէ տօնս
զենամբ, մեղք են. զի եթէ ի կարգի էր,
ապա Չատիկին (Աւագ) Ուրբաթ օր պարտ էր
առնել մատաղ...: Բայց կարգք եկեղեցւոյ
զայն օր զատ պահել հրամայեն. եւ փոխանակ
նորա ուտել զայլ զվեց աւուրսն մինչեւ
ցՊենտակոստն⁷:

Յովհ. Մանդակունւոյ այս կանոններէն
բացայայտ կը տեսնուի հին սովորութիւնը՝
Չատիկէն մինչեւ Պենտակոստէն տօնուած բա-
րեկենդանութիւնը⁸ եւ Պենտակոստէն մին-
չեւ ցՎարդավառ պահոց շրջանը: Գրուածքս
է. դարու կէսէն ըլլալ կը թուի. երբ դեռ ի
զօրու էր Շաբաթ եւ Կիրակի ուտիք ըլլալը
Քառասնորդաց շրջանին. միւս կողմէ կը
տեսնուի թէ Առաքելոց պահքի խտուրտներ
սկսած է թուլանալ, այնու որ ոմանք շաբաթը
չորս օր (Բշ.—Եշ.) միայն պահել սկսած են,
իսկ Ուրբաթը նկատած «ծեր», որ համազօր
կ'երեւայ «ապաղաս» ասութեան, այսինքն
«փափուկ» կերակուրներ ուտել ներեալ հա-
մարած են այդ օրը: Առանձին շեշտով չէ յի-
շուած «Առաքելական տօնից քառասնորդքը».
բայց Չ. կանոնը ճշդիւ բացատրած է այդ
«տօնից» բովանդակութիւնը, այսինքն «Տօն
Առաքելոցն եւ Մատուռն». այս վերջինը
«ըստ հնունն», այսինքն Հին Կտակարանի
Տաղաւարահարաց տօնն է, իսկ «ի նորումս»
Նաւակատիք սուրբ Տեղեացն Երուսաղէմի եւ
Մարտիրոսաց յիշատակ». ճիշդ այնպէս ինչ-
պէս Կարխայի վկայից վկայարանութեան մէջ

7 Թ. 810, Թղ. 116բ:
8 Ե. կանոնը կը սահմանէր, «ի Չատիկէն մինչեւ
ցՊենտակոստէն ամենայն աւուրքն որպէս Կիրակէքն».
ուտի եւ պէտք է ըլլային այդ օրերը նաեւ ուտիք:
Բայց Ո. կանոնէն կը տեսնուի, թէ «կարգք եկեղեցւոյ
զայն (Ուրբաթ) օր զատ պահել հրամայեն եւ փոխա-
նակ նորա ուտել զայլ զվեց աւուրսն մինչեւ ցՊենտա-
կոստն»: Մանդակունւոյ այս կանոններու ներհակը կը
հրամայէ «Յովհ. Մանդակունւոյ» այն գրուածքը, որ
«Յաղագս Քառասնորդաց պահոց» խորագիրը կը կրէ
(հրտ. Կարապետ եղ. Տէր-Մկրտչեան, Շողակաթ,
Վաղարշապատ 1913, էջ 127). «Արդ այս Քառասնե-
րորդք (Աղուհացից) օր կոչի Ուրբաթ, օրէն է զՇա-
բաթն եւ զԿիրակէն որպէս զՈւրբաթն եւ զՉորեքշա-
բաթն պահել զհետ Օրինացն առնելոյ. եւ յայնմ Քա-
ռասներորդի, որ կոչի Կիրակի, կոչի օր առաջին եւ
սկիզբն աւուր Երուսթեան Տեառն... օրէն է զՇա-
բաթն (իբր) եւ զԿիրակէն ուտել. քանզի զոր օրինակ
ի Չատիկէն մինչեւ ցՎարդագունն Տեառն յերկինս՝ ծունր
չընի, նոյնպէս եւ պահել չվայելէ»: Գրուածքս այն-
պիսի ժամանակէ կ'երեւայ, երբ Չատիկէն մինչեւ
Համբարձում կ'երկարէր Բարեկենդանութիւնը. եւ
սովորութիւնը եղած էր արդէն ուրբաթ օրերն ալ
ուտիք նկատել: Քառասնորդաց կը պահուէր անընդ-
հատ Շաբաթ եւ Կիրակի բաղառեալ, ուտի մեր-
ձաւորացէս Ը. դարէն ետքը:

տեսանք⁹: Այս յիշատակը կ'իյնայ, ինչպէս
Ասորոց, նոյնպէս Հայոց քով Ուրբաթ եւ
Շաբաթ (Վարդավառէն յառաջ), բայց կ'ար-
գելուի Ուրբաթ մատաղ ընել եւ ուտել մա-
տաղի միսը (Կան. Ը.):

Այս պահքը «Քառասնորդաց Առաքելա-
կան (կամ Առաքելոց) տօնից», զոր Ասո-
րիներն ալ կ'անուանեն «Առաքելոց պահք»,
ամառնային եղանակին առաջին պահոց.
շրջանը կ'ընծայէ: Մովսէս Խորենացւոյ ըն-
ծայուած Վարդավառի ճառին մէջ¹⁰ կը կո-
չուի այն «երկրորդ յիսններեակ» պահոց, զոր
հաստատած է «առաքելական հրամանն».
կ'ըսուի. «Այն ինչ ծաղեալ ի մեզ յարու-
թեանն Քրիստոսի լոյս՝ ի դուրս սրբոյ
յիսնեկիս Հոգւոյն յառաքելանն ի վերնա-
տանն զեղան շնորհք... եւ Աւետարանին
բաղմամայն լեղուօք ի մի հնչեցեալ ձայն՝
զլսողացն աշակերտէր հինգհարեան
խմբիցն հոյս՝ նոր Իսրայէլ զնոսա զըլուով.
առաջին քրտունք երկնաւոր մշակին եւ ծա-
ղիկք առաքելական ոստոցն, որք զզրոյն ի
բաց մերկացեալ զպատուակ՝ Հոգւոյն
զղեստաւորեցան լուսով, աւետարանին հնա-
դանդեալք օրինադրութեանց, զոր առաքե-
լական հրամանն զնոսա յերկրորդս յայս
փակեալ յիսններեակ՝ որպէս ի վարժարանի
վարժէր զնոսա ի հրահանգս վարժից հոգե-
ւոր կրթութեանց ըստ Իսրայելեան երբեմն
չըջացանական մաքրութեանն յերեւման Աս-
տուծոյ»:

Գեղեցիկ է ձառասացին նկատողու-
թիւնս, թէ պահքս հաստատուած է առաքե-
լական հրամանաւ նորադարձ քրիստոնէա-
ները զաստիարակելու «ի հրահանգս վար-
ժից հոգեւոր կրթութեանց»: Ուրբիներ
նկատի կ'առնեն Մատթէոսի Աւետարանին
Թ. 14—15 (Հմմտ. նաեւ Մարկ. Բ. 14.
Ղուկ. Ե. 34) այն տեղիքը, ուր Յովհաննէս
Մկրտչի աշակերտներու այն հարցման, թէ
«ընդ՞ր... քո աշակերտքդ ոչ պահեն», կը
պատասխանէ Քրիստոս. «Միթէ մ'օրթ ինչ
իցէ մանկանց առազաստի սուղ առնել մինչ
փեսայն ընդ նոսա իցէ. այլ եկեացեն աւուրք,
յորժամ բարձցի ի նոցանէ փեսայն եւ ապա
պահեսցեն». եւ կը համարին թէ յորդոր
մ'եղած է այն՝ հին հաւատացեալներու Չատ-
կէն մինչեւ Համբարձում «մինչ փեսայն ընդ

⁹ Հանդ. Ամս. 1947, էջ 236:
¹⁰ Մովսէս Խորենացի, Մատենադրութիւնք. Վե-
նետիկ 1865, էջ 335:

նոսա» էր, անցնել զատկական ուրախու-
թեամբ, իսկ Համբարձումէն ետքը, որուն
տօնախմբութիւնը կ'երկարէր մինչեւ Պեն-
տակոստէ, «սուղ առնել» կամ պահել: Այս-
պէս կը բացատրէ պահոց սկզբնաւորու-
թիւնը Իսիդորոս Հիւսպաղացի¹¹: Իսկ Պօ-
ղոս Տարօնեցի, հերքելու համար Թէոփիս-
տէի ամբաստանութիւնը թէ ի Ս. Յարու-
թեան աւուրս «զուրբաթն եւ զչորեքշաբաթն
միս ուտէք». կը պատասխանէ¹². «Մեր յի-
նանցն զմիս ուտելն՝ զայդ ինքն Քրիստոս
տայ զպատասխանին եւ ասէ. Ոչ է պարտ
մանկանցն առազաստի... սուղ առնել... եւ
ասլա պահեսցեն: Արդ այն յիսուն օրն ա-
ւուրք են հարսանեացն Քրիստոսի եւ թագա-
ւորելոյ ի վերայ մեր» եւ այլն: Տարօնեցին
թէ եւ Պահոց մասին ակնարկութիւն չ'ըներ,
բայց կ'ենթադրէ զայն:

Նկատի առնելով Առաքելական Սահմա-
նադրութեան կարգադրութիւնը այս պահոց
մասին, կը տեսնուի, թէ Յինանց երկար բա-
րեկենդանութեանէն ետքը, երբ 50 օր անընդ-
հատ ուտիք էր, նախնի քրիստոնէութիւնը
կարծես խղճահար այսքան երկար հաճոյից
անձնատուր եղած ըլլալու վրայ, այժմ կ'ուղչ
լրջանալ, պահքով ապաշխարել: Այսպէս կամ
այնպէս զոյուրթիւն առաւ Եկեղեցական տար-
ւոյն մէջ զեղեցիկ հակակռութիւն մը, որ
չարունակուեցաւ դարերով. նախ Քառաս-
նորդաց պահք, ապա 50 օրեայ բարեկենդա-
նութիւն, դարձեալ պահք¹³:

Այս պահքը Քառասնորդաց մեծ պահքին
հետ միաժամանակ հաստատուած է Գ. դա-
րու ընթացքին, ինչպէս կը վկայեն Ս. Աթա-
նաս, Եթերիա կոյս ուղեւորն եւ Առաքելա-
կան Սահմանադրութիւնը¹⁴: Ուտի կը պա-
հուէր ան Աղեքսանդրիա, Երուսաղէմ եւ Ան-
տիօք: Ի սկզբան մէջ շաբաթ էր անոր տեւո-
ղութիւնը, այն տարբերութեամբ, որ Անտիօք
կը սկսէր Հոգեգալստեան ութօրեքէն վերջը
եկող առաջին Երկուշաբթի, մինչ ուրիշ
տեղեր անմիջապէս Հոգեգալստեան Երկու-
շաբթի օրն սկիզբ կ'ըլլար եւ կը տեւէր վեց
օր: Ե. դարու ընթացքին, յատկապէս Չ. դա-

¹¹ Գիրք Ա. 65: Համեմատէ նաեւ Baumstark,
Festbrevier, էջ 265:
¹² Թուղթ Պօղոսի Տարօնեցւոյ ընդդէմ Թէոփիս-
տայ. Կ. Պոլիս 1752, էջ 283:
¹³ Holl, էջ 19—20:
¹⁴ Հմմտ. Holl, 20: Կը պահուէր նոյնպէս
Արեւմուտք. Հմմտ. Հ. Գ. Աւետիքեան, Բացա-
տրութիւն Շարականաց, Վենետիկ 1814, էջ 370:

չուն վերածուեցաւ ան Արեւելքի մէջ կանո-
նաւոր Քառասնորդաց պահքի: Այս մասին
ստոյգ տեղեկութիւններ կը հաղորդուին Ան-
տիօքէն. Սեւերոս իր Ատենարանութեան մէջ
կը յիշէ, թէ Պենտակոստէի առաջին «ոսկի»
ուրբաթին սկիզբ կ'առնէ այս պահոց երկար
շրջանը¹⁵: Տեւողութիւնը թէ եւ ճշգրիտ չէ
նշանակած Սեւերոս, բայց այս մասին ման-
րամասնութիւններ կը ստանանք դրացի չորս
եկեղեցիներէ:

Եւ նախ իսկ Հայաստան: Ս. Սահակի
վերագրուած կանոններու այն տեղիքը, ուր
կ'ըսուէր «Կատարումն Քառասնորդաց Առա-
քելական տօնից», որուն սկիզբը Յովհ. Ման-
դակունի Պենտակոստէն կը նշանակէ,
տեւողութիւնը Ս. Խորենացի յիսններեակ
զիտէ եւ վերջաւորութիւնը երեքն ալ Վար-
դավառը կը մատնանշեն: «Քառասնորդքը»
ցոյց կու տայ, թէ Շաբաթ եւ Կիրակի օրերը
իրբեւ ուտիք նկատի չեն առնուած: Այսպէս
կը պահէին նաեւ Արեւելեան Ասորիները¹⁶:
Նեստորականները, ինչպէս Բացայայտութիւն
կարգաց եկեղեցւոյ գրուածքէն կը տեսնուի,
ունէին նոյնպէս Քառասնորդաց պահք, զոնէ
իչոյար Գ. կաթողիկոսի († 658) վերանորո-
գումէն սկսեալ: Իսկ Յակոբիկ Ասորիները
կը սկսէին ընդհանրապէս Պենտակոստէի Եր-
կուշաբթի եւ կ'աւարտէին Առաքելոց տօնին
(Յունիս 29 բաղառեալ), ուտի այլ եւ այլ
տարիներու մէջ այլ եւ այլ տեւողութեամբ¹⁷:

Արեւելեան Ասորիներն եւ Յակոբիկեանք
այս պահքը կ'անուանէին Առաքելոց Պահք.
իսկ Հայերը՝ «Քառասնորդք Առաքելական
տօնից» (ուշ ժամանակները՝ Վարդավառի
պահք): Այս անուանակոչումը սակայն որ
եւ է կապ չունի «ԹԲ. Առաքելոց» եւ ոչ ալ
«Գլխաւոր առաքելոցն Պետրոսի եւ Պաւղոսի»
(Յունիս 29) տօներու հետ, որոնք ուշ ժա-
մանակ հաստատուած են¹⁸: Նեստորական-
ները սովոր են կոչել զայն «Նեղիայի պահք»,
կամ յետ Պենտակոստէից Ա. շաբաթ հանդի-
սող Նեղիայի յիշատակէն, եւ կամ զանազանե-
լու համար զայն Մեծ Պահքն. ինչպէս վեր-
ջինս Յիսուսի պահած պահքէն Տէրունական
կոչուած է, նոյնպէս Նեղիայի եւ Մովսէսի
պահքերէն Առաքելոցն նկատուած Նեղիական,
եւ Յայտնութեամբ՝ Մովսիսական պահք:

¹⁵ Holl, անդ:
¹⁶ Hoffmann, Auszüge, էջ 59:
¹⁷ Holl, անդ, Baumstark, Festbrevier, 255—56.
¹⁸ Holl, անդ:

Այս իմաստով զանազանաձև է զանոնք նաև Գրիգոր Տաթևացի († 1409), «ըստ երից տաղաւարացն, որպէս ասաց Պետրոս, դու՛ չակէ գերիս յիսուն, մին գ՛րբիստոսին, որ է Աղուհացքն, եւ մին Մովսիսին, որ է Վարդափառին, եւ մի Եղիային, որ է Ծննդեան Քառասունքն»¹⁹։ Իսկ Մատթէոս Ուռուցեցի կոչած է պարզապէս «Ամուսն աղուհացք»²⁰։

Ժամանակի ընթացքին կրեց այս պահքը կերպ կերպ փոփոխութիւններ։ Տեսանք վերագոյն, թէ Յովհ. Մանգակունւոյ օրով սկսած էր արդէն շաբաթական 5 օր (Բշ. — Եշ.) պահուիլ, Վիեննայի Թ. 256 Կանոնագիրքը Յովհ. Մանգակունւոյ վերոյիշեալ Կանոններու Ե. զլխուն մէջ փոփոխութիւնս կը մտցնէ. «Ի Պենտակոստէէն մինչեւ ց՛վարդեւորն երկու շաբաթքն ուտին եւ մին պահի» (Թղ. 141ա)։ Ուրիշ կեղծ հատուած մը նոյն Կանոնագիրքին մէջ խորագրիս տակ. «Հարցումն Թէոդորոսի քահանայի եկեղեցւոյն Կեսարու առ երանելին Եպիփան ի Կիպրոս», ունի տեղիքս. «Առաջին սուրբ հարքն զՉորեքշաբաթի եւ զՈւրբաթ եւ զՈւստի շաբաթան՝ զՎարդափառին եւ զԱստուածածնին, զՍ. Խաչին եւ զՅայտնութեան շաբաթն եւ զԱռաջաւորն ընդ սմա (Մեծի Պահոց) համեմատեցին ի պահս պնդութեան. եւս առաւել ի վերայ այնոցիկ եկեցեան շնորհք Աստուծոյ, որ գերեք յիսունսն պահեցեն յանուն Ս. Երրորդութեանն՝ զՉատկին (Չ. զգատիկն) եւ զՎարդափառ(ի)ն եւ զՅայտնութեանն. եւ ի փրկութեան Տեառն առցեն զաւետիսն։ Եւ որք լուծանեն զԱռաջաւորն եւ զԱղուհացսն եւ զՈւստին եւ զՎարդափառին եւ զՍ. Աստուածածնին եւ զՍ. Խաչին եւ զՅայտնութեան շաբաթսն՝ զՈւրբաթ եւ զՉորեքշաբաթի, նզովեցան ի սուրբ հարցն» (Թ. 256, Թղ. 172ա)։ Այս տեղ արդէն շաբաթական պահքի մասին է խօսքը, որուն Դշ. եւ Ուր. օրերը խիստ պահել կը հրամայուի։

Ը. դարու սկիզբը Յակոբիկ Ասորիներու քով եւ Թ. դարուն Նեստորականներու քով

¹⁹ Գրիգ. Հարցմանց, Թ. 604 Վիեննայի Մխիթ. Մատ., Թղ. 296բ. հմմտ. նաև Քարոզագիրք, Չմբան հատոր, էջ 148 եւ 484։
²⁰ Գրիգորիս Վկայաւոր փախճանեցաւ «ի տրէ ամիս, յառաջին շաբաթն Ամուսն աղուհացիցն, յաւուր շաբաթու» (էջ 300, տպ. էջմ.), այն է 1105, յունիս 5 շաբաթ։ Եւ Գրիգոր Քեսովեցի (անդ էջ 427) կը գրէ. «Այս եղև ի պահս սուրբ Գրիգորի, որ միջինն Ամուսն աղուհացիցն, յորժամ առաւ Անի»։ Եւ Քուական Հայոց ՇԺ. այն է 1161, յունիս 28, չորեքշաբթի։

ինդիր յարուցուած է, թէ այս Պահքը, ինչպէս նաև Մեծ Պահքը, պարտադր՛ք է ժողովրդեան համար։ Ասկէ կը տեսնուի, թէ այս Պահքերը ոչ թէ նոր մուտ գտած են, այլ թէ այժմ միայն սկսած է ծանր երեւալ ժողովուրդին²¹։ Նոյն վէճը կ'երեւայ թէ նաև Հայոց մէջ արձագանգ գտած է։ Ը. դարու առաջին քառորդին Յովհաննէս Օձնեցի թէպէտ Առաքելոց պահքի մասին խօսք չ'ընէր, բայց երկար կը խօսի Մեծ Պահոց շուրջը յուսուած ինդիրներու վրայ։ Այս մասին խօսք ունի նաև Խոսրով քահանայ իր Պահոց ճանին մէջ։ Մինչ վերջինս խստապահանջ է Մեծ Պահոց 50 օրեայ պահպանման մասին, Յովհաննէս աւելի մեղմ է, ազատութիւն տալով Շաբաթ եւ Կիրակի օրերը լուծելու կամ խիստ պահելու²²։ Օձնեցւոյ լուծեցնէն եւ Խոսրովի տողերէն կը զգացուի, թէ իր օրով դադարած էր արդէն պարտադիր ըլլալ ժողովուրդին Առաքելոց պահքը, բայց կը պահուէր մասնաւորներէ կամովին. Խոսրով կը գրէ. «Իսկ առաքինիք եւ պարկեշտք արք եւ կանայք այժմ եւս գերիս յիսներեակս եւ գերիս երեսներեակս ի տարուջ, եւ գերիս աւուրս ի շաբաթու անսխալ պահեն»²³։ Այսպէս նաև կ'ըսուի թէ Յովհաննէս Տաւուշեցի «գերիս յիսնակսն անհաց եւ անջուր կատարէր»²⁴։

ԺԳ. դարու սկիզբը Դաւիթ Արաւկայ որդի դեռ կը պնդէ հին սովորութեան վրայ. «Յաղագս ճաշակելոյ ի մոյ յայս երիս տօնս ճրագալուցին, Վարդափառին եւ Խաչին, որ ոչ հաղորդիմք ի մոյ, բայց ի վաղին որ է Յայտնութեան օր եւ Յարութեան եւ Վարդափառին. արդ երիս տօնս այս երկը յիսնեկօք աւուրքք պատուին նախատօնակ մաքրութեամբ եւ սրբութեամբ պահոց։ . . . Եւ պարտ է երիս յիսնակս մաքրիլ աղօթիւք եւ ծոմաջան պահօք եւ գետնախշտութեամբ. նոյնպէս եւ ոչ ճաշակել հրաման առաք ոչ միայն ի ճրագալուցսն եւ ի Շաբաթսն, այլ եւ բուն իսկ ի Յիսնակսն որ յառաջ քան գտօնսն. . . . Արդ մի ոք առողջ մարմնով եւ կատարեալ հասակաւ կերիցէ միս յայս երիս քառասունս

²¹ Holl, 20—21։
²² Յովհ. Օձնեցի, էջ 13—16։ Իսկ Մակս Ժողովոց (Գրիգ. Քղթոց, էջ 230—232) կը գրէ. Աղուհացից Շաբաթ եւ Կիրակի «ի կթոց կերակուրս հրամայեմք լուծանել, իսկ «զայլ ուրբաթս ի Չատկէն մինչեւ ց՛Պենտակոստն ուտել»։
²³ Հանդէս Ամսօրեայ, 1904, էջ 315ա։
²⁴ Վարդան Արեւելցի, էջ 154։

Յայտնութեանն եւ Չատկին եւ Վարդափառին» (Թ. 256, 193ա)։

Այս պահքի ուխտի նկարագիրը, զոր կը շեշտէ Կանոնը, նկատելի է Շիրակացիներու քով դեռ այսօր²⁵. «Համբարձումից մինչեւ Վարդափառ, ամբողջ եօթը շաբաթ, շատերն առանց լուծելու ինչպէս մեծ պասը (ոմանք էլ Շաբաթ, Կիրակի լուծում են), Սուրբ Կարապետի կամ Օխտն անուան անունով պաս են պահում եօթը տարի շարունակ եւս նրնդհատ։ Եօթը տարին լրացնելուց յետոյ գնում են Մշու սուլթան Յովհաննու Մկրտչի մարմատ գերեզմանին ուխտ որ. . . սըրտերի խորհուրդներն ու ինդրուածքները կատարէ»։

Անդրադոյն քննութիւն մեր նպատակէն դուրս է։

5. Վարդափառ։ «Վարդափառին մատուցելինքն միայն՝ պտուղ յամենայն արմտեաց քոռ քոռ ի ժողովրդականաց եւ յամուսնացելոց քահանայից յառաջին արմտեաց, այսինքն յընտրոցն. զի գեղցին կալք ցորենոյ եւ հնձանք գինւոյ եւ իւղոյ, եւ մի ի վատթարացն իբրեւ զկային, դուցէ զնորին լուիցուք զպատուհաս» (էջ 111)։ Այս «մատուցելիք» կը պատկանին վանքերուն։ «Իսկ ամուսնացելոց քահանայիցն եղիցին տօնք. . . սրբոյ Աստուածածնին եւ Վարդափառին՝ բաց ի Մատաղենեացն, որ է կապարունս Քառասնորդացն Առաքելական տօնիցն Հաւատացելոց Չատկին. եւ զպտուղ յամենայն արմտեաց քոռ քոռ եւ պատարազը որ մասնականաւ են՝ կէս կաշոյն եւ ճրագուին գերկու մասունս ի վանս թողլով զպաշտաման եւ զլուցմանն, զմին փարցին զլուցման մասն» եւն (էջ 113—114)։

Բառս Վարդափառ հայ գրականութեան մէջ առաջին անգամ ա՛յս տեղ երեւան կուգայ իբրեւ անուն մը եկեղեցական տօնի։ Կայ անոր ժողովրդական ձեւը վարդեւոր, պահուած Յովհ. Մանգակունւոյ ընծայուած կանոնական գրուածքին մէջ (Վիեննա, Թ. 256, Թղ. 141ա)։ Բառիս ստուգաբանութիւնը շատերը փորձեցին¹։ Աճառեան կը համարի կազմուած վարդ եւ վառ բառերէն։ Բայարմատն վառ ունինք նաև գրախափառ (Չգօն,

²⁵ Աղ. Մխիթարեանց, փշրանք Շիրակի ամբարներէց, Մոսկուա—Ալեքսանդրապօլ, 1901 (Իմիւնէան Ազգազր. Ժողովածու, հատոր Ա.) էջ 272։
¹ Աճառեան, Հայերէն Արմատական Բառարան, Բ. Բ. Վարդ։

341) բառին մէջ, այն է վառուած (զինուած, զարդարուած) զրահով. իսկ վառիմ եւ վառեմ շատ սիրուած բայ է հայերէնի մէջ, զոր ծածուած յաճախ դասականներէ վերոյիշեալ նշանակութիւններով։ Կ'ըսուի. «վառեալ ի զէն ոսկի եւ ի զարդ ոսկի» (Բ. Մակար. Ժ. 29). «ի զէն եւ ի զարդ վառեալք» (Ազաթ. 405). «ազգի ազգի զինուք վառեալ ընդդէմ ստուգութեանն» (Եղնիկ 72). «պէսպէս զինուք վառեցաւ թշնամին ճշմարտութեան» (անդ 110). «Նորափետուր զարդարեալ, վառեալ, թռուցեալ ունէր գոգիտն» (Կիւրղի Կոչ. Ընծ. 35). «Իմաստութեամբ եւ հանճարով ծերոյ վառեալ եմ» (Մարութա. Արեւ. վկ. 122). «Չար ցաւք մտին ի տունս արանց առ ի կանանց հտպիտ պերճանաց եւ զարդասիրիկ ցանկութեանց. . . քանզի յորժամ կին մարդ զամենայն ինչ զանն առեալ՝ զանդամօքն վառիցէ. . . զի յորժամ գոսկին ի զլուխ եւ յականջս եւ ի բազուկս վառիցէ» (Ոսկ. Ես. 40)։ Բայարմատն վառ գործածուած է միայն յետոց քով. «վառ եւ բորբոք պահել զկայծակն» (Մ. Խոր. Ա. 1). «գոհար վարդն վառ առեալ ի վեհից վարսիցն արիենից» (Գր. Նարեկ., Մեղեդի Վարդափառին, էջ 482) եւ «խոպոպք վարսիցն փաղվեալ ի վերայ ճակատուն զօրէն վարդի վառ ի վառ գունով զղիւր երեսացն պայծառացուցանէին» (Արիստ. Լաստ. 64)։ Վերջին տեղիքներս «վարդն վառ առեալ» եւ «վարդ վառ ի վառ գունով» կը յիշեցնեն մեզի «Վարդափառն», իսկ «գոսկին ի զլուխ եւ յականջս եւ ի բազուկս վառիցէ» թոյլ կու տայ մեզի ենթադրել «զվարդ ի զլուխ կամ ի ճակատ կամ զգլխով, զճակատու վառել», այն է զարդարել զլուխն կամ ճակատը վարդով, ուստի մտքով նկատել մէկը կամ իր մը, որ վարդափառ է, այսինքն վարդաղարդ, վարդաբեր ա՛միսի մը մէջ։

Թէպէտ եկեղեցական տօն մըն է Վարդափառ, բայց հաւանօրէն հեթանոսական տօնի մ'անունն էր այն նախնաբար։ Եւ արդէն Հայոց Յայամաւուրքը հին հայկական տօն մը կ'իւնթաղրէր զայն. «Եւ զի խափանիցի հեթանոսական սովորութիւնն», կը գրէ, Այլակերպուած տօնը հաստատուեցաւ անոր տեղ. «զի յայնմ աւուր տօնէին Ափրոզիտեայ, զի ասէին զնա կոյս եւ յարենէ եւ ի փրփրոյ ծովու ծընեալ, եւ կոչէին զնա վարդամատն եւ ոսկեծղի, եւ զվարդն նմա ընծայ մատուցանէին. եւ անուանեցին զտօնս զայս Վարդափառ»²։

Արչարունեաց Քորեպիսկոպոսը Գրիգորիս իր Ընթերցողածոց Մեկնութեան մէջ Վարդավառի տօնին ծաղումը հետեւեալ կերպով կը պատմէ³. Հեթանոսութեան շրջանին հին Հայերը Նաւասարդ 1ին կը տօնէին Արամազդի եւ 15ին Անահիտ տիկնոջ տօները. իսկ Սահմի ամսոյն 7ին կը կատարուէր ոսկեհատ, ոսկեմօր Վահէ Վահեան դից տօնը: Ամառ ժամանակ կը տօնախումբէին Ափրոզիտէ տիկնոջ տօնը: Կը բաջաղեն հիները, թէ սա իր անչափ գեղեցկութեան եւ փափկութեան պատճառաւ ուր կը քայլէր, հոն ոտքի թաթերէն արիւնի կաթիլներ կը հոսէին. արեան այս հետքերու վրայէն բուսան ապա վարդի եւ մուրտի թուփեր: Այս է պատճառը, որ հեթանոսները տօնս անուանեցին Վարդավառ:

Յետոյ Գրիգոր Լուսաւորիչ հրամայեց, որ Նաւասարդ 1ին Յովհաննէս Մկրտչի, 15ին Աստուածածնի Աւետեաց եւ Սահմի 7ին Յովհաննու եւ Աթանազիւնայ տօները տօնուին: Բայց նա սահմանեց որ Վարդավառի տօնին տօնուի Փրկչին թարր լերան վրայ այլակերպուելուն տօնը, վասն զի Յիսուս նոյն լերան վրայ ինչպէս վարդ ծաղկեցաւ:

Արչարունի հոս ընդհանրապէս Ազաթանգեղոսի ազդեցութեան տակ է: Ափրոզիտեայ մասին իր աղբիւրը անծանօթ է ինձ:

Նոյնիմաստ ծաղում կու տան տօնիս նաեւ Տօնապատճառք: Ասոնցմէ ծայրաքաղ հանելով Հ. Գ. Աւետիքեան հայ աւանդութիւնը կ'ամփոփէ այսպէս⁴. «Իսկ առ մեզ ասացաւ Վարդավառ, որում ըստ Յայսմաւուրաց (Օգոստ. 6) եւ յայլ Տօնապատճառ գրոց աւանդի այս պատճառ, թէ ի ժամանակս հեթանոսութեան տօն կատարէր Անահայ կամ Ափրոզիտեայ յամսեանն Նաւասարդի, եւ ընծայէին նմա պսակս վարդից՝ ծաղկազարդ վայելչութեամբ՝ ժողովրդոց: Ձի առասպելէն, թէ Հերաս գողացաւ գտապանակ զարդուց Ափրոզիտեայ, եւ զհանդերձսն արկաւ զիւրեւ. յոր-

³ Յայսմաւուրք Կիրակոս Արեւելցոյ. Աւետեաց Ա. եւ Ազոստոս 6. հրատ. Le Synaxaire arménien de Ter-Israël, publié et traduit par le Dr. G. Bayan: Patrologie orientale, 21, էջ 841—843:
⁴ C. F. Conybeare, Rituale Armenorum, Oxford 1905, էջ 510, անգլիերէն թարգմանութեամբ յառաջ բերուած Bodleian cod. Arm. e. 17, թղ. 359ր ձեռագրէն:
⁵ Բացատրութիւն Շարականաց, Վենետ. 1814, էջ 462:

մէ բղխեաց Երկիր ամենազան ծաղիկա՝ վարդ, մանուշակ, շուշան: Կամ ըստ այլոց, կոյս ոմն յափշտակեցաւ ի տափողէ միոջէ, եւ ի վարեւն՝ մարմին նորա վերաւորեցաւ ի մացառաց. եւ յարինէ նորա բուսան ծաղիկը: Արդ՝ զայնպիսի առասպելական տօնս փոխադրելով վարդապետաց ի տօնախմբութիւն այլակերպութեանն Քրիստոսի, Վարդավառ անուանեցին, պատշաճապէս յարմարելով ի խորհուրդ աւուրն»: Կը գրէ նաեւ ՆՀԲ, Ը. Բ. Վարդավառ. «Սովիմբ կոչմամբ խափանել կամեցան նախնիք մեր զհեթանոսական տօն Հերայի, կամ Արտեմեայ Անահայայ եւ կամ Ափրոզիտեայ ոսկեղծի եւ վարդամատն կոչեցելոյ»:

Յայսմաւուրքի եւ Տօնապատճառքի աղբիւրն հոս ոչ թէ հին աւանդութիւնն է, այլ Նոննոսի Մեկնութիւնք առասպելական բանիցն, զորոնք յիշատակած է Գրիգոր Նազիւնզացի իր ճառերուն մէջ, հասած մեզի է. դարու առաջին քառորդի թարգմանութեամբ: Այս տեղ ունինք.

ա. «Չա (զՀերա) կոչէ (Քերդողն) սպիտակածղի եւ (զԱրչալոյս, զհոս) վարդամատն»: Այս տեղիքը յառաջ բերած է ՆՀԲ Սպիտակածղի եւ Վարդամատն բառերու տակ. Յ. Մանանդեանի հրատարակութեան մէջ կը պակսի: Յոյնն է. Λευκώλενος եւ ροδόδακτυλος. վերջինս Հոմերոս եւ Հեսիոդոս գործածած են իբրեւ մակղիւր Արչալոյսի: Հմմտ. Բ. Մակար. Ժ. 28. «Այն ինչ վարդադոյն ծայրակարմիր արեղակն ընդ երկիր ծաւալել կամէր»: Յն. պարզապէս. «Այն ինչ արեւը ծագելու վրայ էր»: Սպիտակածղի, յն. սպիտակասրուն, Յայսմաւուրքը վերածած է «Ոսկեծղի»:

բ. «Եւ փրփրոյ ելոյ (ի ծովու) ... ծնանի Ափրոզիտէս ի փրփրոյ անտի, ուստի եւ անուանեցաւ Ափրոզիտէս, որ է փրփրածին» . Նոննոս, էջ 62, հմմտ. նաեւ էջ 7 հրատ. Յ. Մանանդեանի:

գ. Հերա «առնու զզարդսն ամենայն ի կեստէն Ափրոզիտեայ. եւ կեստոսն առասպելի՝ տապանակ ինչ գոլ, յորում ամենայն առ ի գեղեցկութիւն եւ ի քաջակերպութիւն եւ ի շնորհս իրք տրամակայեալ լինին: Ապա զարդարեալ՝ ելանէ առ Չեւս ... եւ ապա երկիր բղխեաց զխոտս եւ զծաղիկս, որզան՝ կրովոս, պղովոսս եւ յաթինկոս». անդ էջ 59:

ՆՀԲ կը գրէ նաեւ թէ «էր երբեմն սովորութիւն ոմանց ի Վարդավառի ցանել զմիմեամբք զվարդաջուր. իսկ յետոյ մնաց առ ոմանիս լոկ ջրացանութիւն, մինչեւ կոչել ոմանց եւ զտօնն Շատրուան: Իսկ Մենինքի գրէ, թէ կոչի Ապրիզեքեան, որ է ասէ տօն Հայոց, Քաղդէացոց եւ Պարսից, ջրացանութեամբ ի վերայ միմեանց՝ նաեւ վարդաջուր, ի ԺԻ թրքմախ ամսոյ, որ է չորրորդ օր գարնանային հասարակածի»: Նոյն իմաստով կ'արտայայտուի նաեւ Հ. Աճառեան⁵. «Այս (Վարդավառ) անունը առած է իրար վրայ վարդաջուր ցանելու հին հայկական սովորութիւնից, որ յետոյ փոխանակուեցաւ պարզ ջրով. համապատասխանում է Պարսից ābrēzagān կամ barazgān կոչուած տօնին, որ տեղի է ունենում Տիր = յունիս ամսի 13ին, այն է խեցդեանի արեւադարձի չորրորդ օրը, մեկ նման այդ օրը, Պարսիկները իրար վրայ վարդաջուր կամ պարզ ջուր են սրսկում»:

Վարդավառը «Շատրուան» կը կոչեն Էնկիւրցիները⁶: Ըստ Կաղվիլիի Abrēzagān տօնը կը տօնուէր Գ. եւ ԺԱ. ամսոյն վերջին օրը, ի յիշատակ դադարման այն մեծ սովին, որ տեղի ունեցած էր Պերդի օրով⁷: Վարդավառին վարդաջուր սրսկելու սովորութիւնը դեռ վերջերս մնացած էր Ռումանահայերու քով: Սովորութիւն էր այս օրը ոչ միայն ջուր սրսկել, այլ եւ աղանի թոցնել: Կը պատմէ Դուկիանոս փիլիսոփան թէ յետ ջրհեղեղի Յերապոլիս (Եգիպտոս) բացուած է մեծ գուր մը, ուր ամփոփուած են ջրհեղեղի ջուրերը. այս գուրի վրայ ապա Դեւկալիոն (= Նոյ) բաղին մը կանգնած է Հերայ գիցուհւոյ եւ մեհեան հաստատած: Կը գրէ Դուկիանոս դարձեալ թէ իր օրով իսկ ուխտի կու գային հոն տարին երկու անգամ Ասորիներ, Արաբացիներ, նաեւ յայնկոյս Եփրատայ գտնուող աշխարհներէ մարդիկ, բերելով իրենց հետ ծովի ջուր, զոր կը թափեն այն մեհեանին մէջ եւ կը հոսէ յիշեալ գուրը: Արդ, կը գրէ Գաթրճեան, «թուի գուրը: Արդ, կը գրէ Գաթրճեան, «թուի թէ պատմութիւնն Դուկիանու եւ զՀայոց ակնարկիցէ յորժամ ասիցէ, թէ յայն կոյս կողմանց Եփրատ գետոյ բազումք զան հեղու ջուր ի մեհեանին: Մանաւանդ զի տօնն Նաւասարդ ամսոյ (այս ինքն առաջին ամսոյ, յոր-

⁵ Հայ. Արմ. բառ. 2. 591:
⁶ Բերբակ 1898, էջ 865:
⁷ Fr. Spiegel, Eranische Altertumskunde, III, էջ 708:

րում ել Նոյ ի տապանէ) որ առ քրիստոնէութեամբ միացաւ ընդ տօնին Վարդավառի, թուի լեալ ի բնէ տօն կամ յիշատակ ջրհեղեղին: Բաց ի հեղմանէ ջրոյն, որ այնչափ ինչ հին սովորութիւն է, եւ որում այլազգ ինչ մեկնութիւն անհնարին է ընծայեցուցանել՝ բայց ի ջրհեղեղ անդր հանելով, արձակումն եւս աղանեաց, զոր ուրեք ուրեք առենն՝ տայ մեծ ինչ աստիճան ստուգութեան կարծեացս⁸»:

Ինչպէս չենք կրնար ընդունիլ, թէ վարդաջուր սրսկելու սովորութենէն Վարդավառ կոչումն ստացած ըլլայ տօնս, նոյնպէս դրժուար է հաստատել թէ ջրհեղեղեան աւանդութիւն մը հիմ ծառայած ըլլայ ջուր սրսկելու եւ աղանի թոցնելու սովորութիւններու:

Այսպէս հին աւանդութեան արձագանքը ի մասին Վարդավառի գրեթէ անլսելի է հայ գրաւոր աւանդութեան մէջ: Հարկ է դիմել հայ կենդանի աւանդութեան, որ մնացած է իայ բնաշխարհի եւ գաղթաշխարհի մէջ: Այստեղ, ինչպէս կը զգացուի, հին Վարդավառի տօնախմբութիւնք, որոնք կը կատարուէին Նաւասարդեան օրերուն, վերածուած են Համբարձման, Յովհաննու Մկրտչի, Նաւասարդի եւ Վարդավառի տօներու: Սովորութիւններ, որոնք յատուկ կ'երեւան Համբարձման տօնին, ուրիշ տեղ նկարագրին ունին Վարդավառի, եւ դարձեալ Յովհ. Մկրտչի տօներուն: Համբարձման եւ Վարդավառի տօները Եկեղեցական Տարւոյն մէջ շարժական են, առաջինը կ'իջնայ Մայիս 5—10 Յունիս շրջանին, երկրորդը 28 Յունիս—25 Յունիս շրջանին: Անշարժ է միայն Յովհաննէս Մկրտչի տօնը, որ Յունիս 24ին կը տօնուի, եւ ինչպէս տեսանք, հին անշարժ Նաւասարդն ալ այս տօնին հետ կապուած էր: Տեղ տեղ մնացած է դեռ Նաւասարդի ալ տօնախմբութիւնը ճիշդ այս շրջանին:

Համբարձում — Վարդավառ տօներու միութիւնը կը տեսնուի յատկապէս Գամբաց աշխարհի մէջ անդրէնամիներու քով: Այս անդրէնամիները այժմ յունախօս, առանց տարակուսի նախնաբար եղած էին Հայեր եւ հայերէնախօս: Հին սովորութիւնները, զորոնք պահած են անոնք ժառանգաբար, կարելի է նկատել աւելի անխառն, քան անոնք որոնք պահուած են մայր երկրի ժողովուրդի

⁸ Տիեզերական Պատմութիւն, Ա. (Վիեննա 1849) էջ 38:

քով: Երկուքին համեմատութիւնը ակնբախ կ'ընծայէ զայս: Այս նպատակով յառաջ պիտի բերեմ այլ եւ այլ գաւառական սովորութիւններ, առանց սակայն միջամուխ ըլլալու ազգաբնական հետազոտութեանց, որ մեր ծրագրէն դուրս է:

1. Վարդավառը, իբրեւ Βαρτουβάρια տօն, Արեւելեան Փոքրասիայի, յատկապէս Գամրաց աշխարհի Յոյներու քով կը տօնուէր իբրեւ գարնանային տօն, որ հնադոյն ժամանակներ գոնէ պոնտական Կապադոկիայի ինչ ինչ կողմեր, կապուած էր Ս. Թէոդորոսի տօնին հետ: Այս Վարդավառի կամ Վարդու(վ)է կը տօնուէր այնպէս, ինչպէս Արեւմտեան Փոքրասիոյ եւ Եգէական կղզիներու Յոյներու քով կը տօնախմբուէր Κλή-δονας կոչուած տօնը: Մինչդեռ Կլեդոնաս կը տօնուէր Յունիս 24ին իբրեւ տօն Ս. Յովհաննէս ճրագալուցի (τοῦ Φανιστοῦ), վասն զի նոյն օրը ճրագալուց տեղի կ'ունենար, Վարդավառի տօնախմբութիւնը կը կատարուէր Զատիկի Զ. Կիրակիին, այս ինքն Համարձուածէն երեք օր ետքը եւ Հոգեգալուստէն շաբաթ մը յառաջ⁹:

Համբարձման նախօրեակին (Դշ.) երեկոյեան երիտասարդ աղջիկներ արտ կ'երթան «Վարդուվարիա նշանակելու», այս ինքն կ'ընարեն եօթը ցորենի ցօղուն եւ այս եօթը ցօղուններու շուրջը եօթնագոյն դերձան կը կապեն, միաժամանակ կը կտրեն կտոր մը ցօղունի ծայրէն, այն հաւատքով, թէ մինչեւ յաջորդ առաւօտ նորէն պիտի բուսնի¹⁰: Երեք օր ետքը (շաբաթ) երեկոյեան դարձեալ արտ կ'երթան նայելու նշանակուած ցօղուններուն. երբ կը տեսնեն, թէ անոնք չեն կորսնցուցած իրենց կանաչութիւնը, կը կտրեն զանոնք, տուն կը բերեն եւ կը դնեն շուրջը լեցուն կուժի կամ տաշտի մէջ: Յաջորդ օրը (Կիր.) կէսօրէն սկսեալ մինչեւ մայրամուտը կը տօնեն Վարդուվառի. այսինքն կը հաւաքուին «Վարդուվառիա տաշտին (կուժին) շուրջը, որ ծածկուած է կարմիր կամ սպիտակ անթափանցիկ լաթով մը: Օրիորդ մը, որ մօր անդրանիկն ըլլալու է, կ'ընարուէ «վարդուվառ» եւ կը բազմի տաշտին անջեւ: Ետքը հաւաքուած աղջիկ եւ մանչ կը նետեն տաշ-

տին մէջ այլ եւ այլ մանր առարկաներ եւ կը սկսի վիճակահանութիւնը: Վարդուվառ օրիորդը գլուխը ծածկոցին տակ խոթած՝ մի առ մի կը հանէ վիճակի առարկաները. ամէն անգամ տեղի կ'ունենայ երգ՝ վիճակին բարի կամ չար ըլլալու շուրջը:

Vartouvária բառս, որուն արմատն է vartouvar, առանց տարակոյսի փոխառութիւնը է հայ. Վարդավառին, ուստի ինչպէս բառը, նոյնպէս սովորութիւնը հարկ է նկատել հայկական:

Կլիդոնաս կոչուած վիճակը, զոր նաեւ Riziká (resico) կ'անուանեն, κλήρος (վիճակ) բառէն յառաջադայած է: Արեւմտեան Փոքրասիա եւ Եգէական կղզիներու վրայ կը կատարուի Յունիս 24ին Ս. Յովհաննէս Մկրտչի Ծննդեան տօնին: Նախօրեակի երեկոյեան աղջիկ մը երեք (Յոնիս) կամ եօթը (Բիւթանիս) աղբիւրէ ջուր կը բերէ: Այս ջուրը կը կոչուի «մունջ», որովհետեւ աղջիկը լուիկ կ'երթայ եւ լուիկ կը վերադառնայ: Չուրը նոյն երեկոյ կը լեցուի կճիճի մէջ, մէջն ալ մրտենոյ եւ ուռենոյ ճիւղեր (Բիւթանիս նաեւ խնձոր եւն): Յունիս 24ին հանդիսանկանները կը նետեն ջուրին մէջ առարկաներ եւ վիճակը կը քաշուի երգով եւն (էջ 142):

2. Համբարձումն եւ Վարդավառ Բորչալուի (Լոռի) մէջ¹¹:

Չորեքշաբթի առաւօտեան շատ վաղ տան մեծերը գնում են դաշտերը, քաղում սիրի-սիրի (երեքնուկ), աստղիտուչ եւ աւելուկի թուփ¹² եւ բերում դնում կաթնով լի ամանի վրայ, որպէս զի «կաթը առատ լինի»:

⁹ Ազգաբնական Հանդէս, գիրք Ժ (1903) էջ 266—267:

¹⁰ Սիրի-սիրի երեքնուկն է, Աւելի բուփ հաւանօրէն Աւելուկը, իսկ Աստղիտուչ ինձ անծանօթ կը մնայ: Արարանցի աղջիկները նոյն արարողութեամբ կը քաղեն «Կապուտ ծաղիկ, Աղբրանց եւ Ծուռն» (Գարեպէտ Սարկ. Յովսէփեանց, Փշրանքներ/ժողովրդական բանահիւսութիւնից. Թիֆլիս 1892, էջ 72): Էֆթերեցիք Վարդեվառ կը կոչէին «երկուց կամ ասորի-մեռնիմ ծաղիկը, որմէ քանի մը հատ Համբարձման նախնիքայ երեկունը դոյլի մէջ կը ձգէին» (Ալօյոյաճեան, Կեսարիա, էջ 1771): Ծանօթ է Գաղիկոսի Բառերէն «Աբրոտան» ((Abrotanum)) Բարձուկեակի, որ է Համբարձում» (Ալիշան, Հայ Բուսակ, էջ 357), որ նաեւ ներկայիս շատ գաւառներու մէջ «Համբարձում» կամ «Համբարձման ծաղիկ» կը կոչուի, որ է Քր. mille-feuille: M. Abeghian, Der armenische Volksglaube, Leipzig 1899, էջ 62 կը գրէ, թէ «ինչ ինչ տեղեր կը քաղեն նաեւ hopnոս եւ մօրոս ծաղիկները»: Ինձ մատչելի աղբիւրներէն ոչ ոք չի անցնէ ծաղիկի յանուանէ: Ծաղիկներուս կամ ծաղիկի ինչ ըլլան ալ տակաւին ստուգուած չէ (Հմմտ. Հ. Ղ. Ալիշան, Հայ Բուսակ, Վենետիկ 1895, էջ 380—381): Ծաղիկի առաջին անգամ յիշուած է հայ

Ճաշից յետոյ հարս ու աղջիկ հաւաքուած են մի նորահարսի տուն եւ այնտեղից միասին դնում դաշտերը, ծաղիկ քաղում, բերում նոյն տանը վիճակի երգեր ասելով փնջում եւ շինում խաչփնջեր, ճիւղերափնջեր, սիրափնջեր: Ապա 7 կամ 3 աղջիկներ վերցնում են մի կճուճ եւ անխօս դնում եօթը տեղից ջուր եւ աւաղ են վերցնում, բերում մի մեծ փուռի էլ մէջը ձգում եւ մի կարմիր շորով բերանը փակում:

Ոմանք հաւաքում են ծաղիկները վրայից առաւօտեան ցօղը եւ այն լցնում վիճակի կճուճի մէջ:

Երբ վիճակի կճուճը պատրաստ է լինում, աղջիկներն առնում են ձեռները եւ վիճակի երգեր ասելով խաղացնում, ապա տանում հանդում թաղցնում, որպէս զի եղնաբաժն տղաները չգանեն, ապա թէ ոչ փրկանք կը պահանջեն: Վիճակի կճուճը աստղերի տակ պէտք է մնայ, որպէս զի ենթարկուի նրանց զօրութեան: Նոյն գիշերը մի քանի աղջիկներ անքուն հսկում են, որ չարածճի տղաները չգան եւ իրենց փնջած ծաղիկները չը գողանան...:

Հինգշաբթի առաւօտ աղջիկները նորից հաւաքում են եւ տանում փնջերը տներէ հերթիկներէից վայր ձգում: Տեսեցինքն էլ իւր, կարագ, բրինձ, պանիր, ձու եւ ուղարկում այս աղջիկներին խմբին, որ այդ պաշարեղէնով ճաշ է պատրաստում եւ ուտում, ուրախանում, երգում, պարում: Ճաշից յետոյ կանանց եւ տղամարդկանց բազմութեան հետ գնում են մի կալ կամ դաշտ, ուր մի փոքրիկ աղջկաց գլխին ձգում են մի քող¹³, նստեցնում իրենց շրջանի մէջ երեսը դէպի արեւելք դարձած եւ վիճակը դնում նրա գիրկը: Այս ժամանակ հանդիսականները մի մի նշան, մատանի, կոճակ, մետ եւ այլն են ձգում վիճակի մէջ: Ապա աղջիկները վի-

գրականութեան մէջ Ագաթանգեղոս, Վարդապետութիւն Գրեգորի, Տիգրիս 1909, էջ 331 «Մեղրուկն եւ Հաւրոտն եւ Մաւրոտն եւ Մանիլային» (բառ a ձեռնադրին): Մ. Արեղեանի հաւատարմութիւն հետեւելով Georges Dumézil, Les fleurs Haurót-Maurot et les anges Hourvatát-Améretát: Revue des études arméniennes. 6 (1926) 5—69, քարձած է պարսկական հրեշտակներու պաշտամունքը ճշդել Հայոց Համբարձումի Ժողովրդական կենդանի սովորութեամբ: Հմմտ. նաեւ Max Semper, Rassen und Religionen im alten Vorderasien, Heidelberg 1930, էջ 235:
¹³ Ծիրակի մէջ «Վիճակի հարսը» կը ծածկուի «կարմիր մետաքնէ հաստ քօղով»: Ա. Միթիարեանց, Փշրանք Ծիրակի ամբարներից, Աղեքսանդրապոլ 1901, էջ 271:

ճակի երգեր են երգում եւ իւրաքանչիւր երգից յետոյ վիճակի «հարսը», մի նշան է հանում: Նշանի տէրը երգուած վիճակից գուշակութիւններ է անում: Վիճակի ջրով եւս գուշակութիւններ են անում, միայն ոմանք վիճակ հանելուց անմիջապէս յետոյ, ոմանք հետեւեալ օրը, Ուրբաթ առաւօտեան:

«Վարդավառը» աւելի լաւ եայլաներունն է տօնում քան գիւղերում: Ետքաթ օրը հորթթարածները ծաղիկներ են քաղում, փնջում եւ հորթերի ու կովերի վրից կապում: Հետեւեալ առաւօտ, Կիրակի, այս հոտաղները ծաղիկփնջերը ձեռներին շրջում են եւ ծաղկափայ իւր հաւաքում, տանում ազդակ եփում, ուտում, ուրախանում:

Հովիւներն էլ այդ Կիրակի օրը մի խոյ են ներկում կարմիր գոյնով, ծաղիկներով եւ զանազան կտորներով զարդարում եւ տնէ տուն ման ածելով իւր են հաւաքում, ուրախութիւն անում: Աղջիկներն էլ ծաղիկներ են հաւաքում, փնջում, տնէ տուն բաժանում եւ ծաղկափայ հաւաքում, միասին եփում, ուտում, ուրախանում: Երբեմն էլ այս աղջիկները վիճակ են շինում եւ հանում ինչպէս Համբարձմանը:

Լօռու գրեթէ բոլոր գիւղերից ահագին բազմութիւն ուխտ է գնում Վարդաբլրի մօտի Ս. Սարգիս ուխտատեղին:

3. Համբարձումը Ձաւախքի մէջ¹⁴:

Չորեքշաբթի արշալոյսը չծագած աղջիկները գնում են սարերը եւ վիճակի երգեր երգելով ծաղիկներ հաւաքում: Յետոյ մի կճուճի մէջ եօթը աղբիւրներից ջուր եւ եօթնական քար եւ մի քիչ էլ ծաղիկ թերթեր են լցնում: Ապա ծաղիկները դովերով մի մեծ փուռի են կապում, դնում կճուճի բերնին, փոքրիկ փուռներով էլ շուրջը զարդարում: Երեկոյեան, երբ աստղերը ելնում են, այդ կճուճը դնում են «աստղերի տակ» բացօթեայ մի տեղ:

Այդ օրը նորահարսներն ու նորատի կանայք Ծաղկավօր Կիրակի են պահում, որպէս զի Ծաղկավօրը, որ մի քանիսի ասելով Վառվարէ կոչան է, պահպանէ երեխաներին ծաղիկ եւ կարմրուկ հիւանդութիւններից:

«Վիճակը» աղջիկները խմբովին վիճակը — նախնիքայ երեկոյին պատրաստած կճուճը — ինչպէս եւ սալի մէջ դրուած ծաղիկ փուռները ձեռքերին պտտում են

¹⁴ Ազգ. Հանդ. Բ (1897), էջ 275—277:

⁹ P. Carolidis, Bemerkungen zu den alten kleinasiatischen Sprachen und Mythen. Straßburg 1913, էջ 139—165: Հմմտ. Լոյս (Կ. Պոլիս) 1892, էջ 271—272 եւ 335—336:
¹⁰ Ձանգեղորի մէջ «Իւրիստրի» խոտը կը կանաչեւ ան վարը:

տները եւ ջուր, աւաղ ու ծաղկի փնջեր բա-
ժանում...: Տնեցիներն էլ աղջիկներին տա-
լիս են պանիր, հաւկիթ, կաթ»: Այս նուէր-
ներն առած հաւաքուում են մի տան մէջ,
կերակուր եփում, ուտում եւ ուրախանում:
Վիճակը մնում է այս տանը մինչեւ միւս
Հինգշաբթի. երբ հաւաքուում են մի ծաղկա-
լից դաշտ եւ կամ մի կալ: Աղջիկներէն մին
զատնում է հարս, այս ինքն բոլորովին լուռ
նստում է, առնում է վիճակը գիրկը եւ
երեսը ծածկում մի քողով: Միւս աղջիկները
նստում են նրա շուրջը եւ խմբով վիճակի
երգեր երգում...»:

Ժողովուրդը հաւատում է, թէ լոյս
հինգշաբթի կէս գիշերին, բոլոր ծաղիկներն
ու խոտերը սկսում են միմեանց հետ խօսել
եւ ասել, թէ իրենք ինչ ցաւի դեղ են կամ
իրենց արմատի մօտ ինչ կայ: Եւ ով շա-
մար օձին խփում, երկու հաւասար մաս ա-
նում ու պոչի կողմինը ուտում է՝ նա չնորհ
է ստանում այդ ծաղիկների լեզուն հասկ-
նալու:

Վարդեւորին միմեանց վրայ ջուր են
սրսկում, «վարդեւոր անում»: Ուրիշներ ա-
զաւնիներ են թոցնում եւ կամ զոհում: Քա-
ղաքում վարդի մեծ փնջեր կապած տանող
են եկեղեցի եւ դնում սեղանի առաջ»:

4. Վարդավառը Շիրակի մէջ: —
«Այս տօնի օրը ժողովուրդը սովորութիւն
ունի գետերի եւ աղբիւրների մօտ միմեանց
վրայ ջուր սրսկելու, մինչեւ անգամ տնե-
րում...: Այդ մի եւ նոյն օրը գիւղերում սո-
վորութիւնը կայ, որ թուշուներէից, հաւ, ա-
քաղաղ եւ աղանի, մատաղ են անում, այն
ինչ մի եւ նոյն գիւղերում եւ ուրիշ տեղեր
էլ, որքան լսել ենք, աղաներներ եւ ուրիշ
թուշուներ ազատ թոցնում են» (Մխիթա-
րեանց, անդ էջ 273):

5. Վարդավառը Գողթնի մէջ¹⁵: «Սո-
վորարար առաւօտը միմեանց վրայ ջուր են
սրսկում»: «Այս առաւօտը կանայք թելերի
վրայ ամրացնելով ծաղիկներ, խնձոր, մանր
վարունկ եւ մանաւանդ վարդեր, խաչաձեւ
կապում էին երեխաների կրծքին եւ այդպէս
տանում եկեղեցի: Պատարազից յետոյ ա-
տեանի առաջ երկու զրակալ էին դնում,
որոնցից մինի վրայ Աւետարանն ու նշխարք
էին դնում, միւսի վրայ մի ամանով ջուր:
Երբ ժամուրները մօտենում էին Աւետա-

րանը համբուրելու եւ նշխարք վերցնելու,
մի տիրացու ձեռի փունջը թաթախելով ջրի
մէջ՝ սրսկում էր սրանց վրայ: Ճաշից յետոյ
կանանց եւ տղամարդկանց հասգին բազմու-
թիւն հաւաքում էր գիւղից դուրս մի հրա-
պարակ «խնդում տօք» անելու: Այս նպա-
տակի համար նշանուած աղջիկների ձեռքով
նախապէս մի ամանում կանաչացրած դարու
կամ ցորենի մէջ ամրացնում էին շատ ան-
գամ խաչաձեւ կամ մի քանի թեւաւոր փայտ,
սրը զարդարում էին վարդերով, խնձորով
ու մանր վարունկով: Այս զարդարած փայտը
կանանցի հետ միասին կոչում էր «խնդում»:
Մի պարաւ կին վերցնում էր այս «խնդ-
ումը», տանում այդ հրապարակը, վայր
դնում եւ նստելով մօտը՝ հսկում: Հանդի-
սականները պար էին բռնում եւ դաւուլ
դուռնի ներդաշնակութեամբ պարում այդ
խնդումի շուրջը: Երկարատեւ պարից յե-
տոյ պառաւ վերցնում էր խնդումը, դնում
գլխին եւ ինքը սկսում պարել՝ երգելով:

Խնդում օնիմ վարդաւ լի,
Զրրգըփչեծ խնձուր լի,
Վախիմ թա քունըս տանի,
Խնդումըս եաղելն տանի:

Այս ժամանակ երիտասարդներից ճար-
պիկը գաւազանով խփում էր խնտումին եւ
վայր դուրում. իսկոյն բոլորը վրայ էին վա-
զում եւ խլխլում ծաղիկներն ու մրգերը: Իսկ
պառաւը անիծում էր սրանց»:

6. Համբարձում, Նաւասարդ եւ Վար-
դավառ Զանգեզուրի մէջ¹⁶:

Համբարձման նախընթաց երեկոյին Իլի-
քիստրի կոչուած խոտը մի մի թիղ չափում
եւ երկու տեղից գունաւոր թելերով կապում
են եւ եթէ յաջորդ օրը խոտը երկարացած
լինի, գուշակում են, որ երկար են ապրելու:

Նաւասարդ տարեմուտ է. շնորհաւոր
Նոր տարի: Կերթան Տան տէրը շնորհաւո-
րելու խնձորի մէջ արծաթ դրամ դրած, եւ
մի մի շիշ օղի ընծայելով: Օրուան կերա-
կուրն է կորկոտ: Գիշերը գոմերը կը մաք-
րեն. անասուններու տակ դարի կը ցանեն եւ
անոնց ազիններուն կարմիր թել կը կապեն,
որպէս զի տարին առատ եւ կարմիր օրով եր-
ջանիկ ըլլայ:

Վարդավառի նախօրը երեկոյին աղջիկ-
ները մրգեղէններ են ածում խոնջաների մէջ,

ծաղիկներով զարդարում եւ տանում մի տան
մէջ պահ տալիս: Ապա «գիւլուններ» երգե-
լով պարում, ուրախանում են: Վարդավառի
օրը այդ խոնջաներն եւ ուտեստեղէնները ա-
ռած դնում են հանգերը, կերակուրներ են
եփում, ուտում, երգում եւ պարում:

7. Համբարձում եւ Նաւասարդ Գանձակի
գաւառի մէջ¹⁷: Չորեքշաբթի վաղ առաւօտ
7 աղջիկ միասին, բոլորովին անխօս դնում
եւ 7 աղբիւրից 7 բուռ ջուր վերցնում, 7 տե-
սակ ծառից 7 տերեւ պոկում եւ 7 տեսակ
ծաղկի հետ ածում են մի բլուրի մէջ, ապա
իրենց դրկիցներն տները ման ածելով՝ դա-
նազան նշաններ — մատանի, բանալի, կո-
ճակ... ձգում են բլուրի մէջ ու գիշերը
դնում մի վարդեմու քփի տակ, բարի աստ-
ղերի ներգործութեան ներքոյ...: Համբարձ-
ման օրը տեղի կ'ունենայ վիճակը: Կը կատա-
րուին մատաղներ:

8. Համբարձում եւ Նաւասարդ Սիսիանի
մէջ¹⁸:

Աղջիկները Երեքշաբթի երգելով դաշտ
կ'ելեն ծաղիկներ հաւաքելու: Չորեքշաբթի
այս ծաղիկներէն փունջեր կը կապեն: Հինգ-
շաբթի վաղ առաւօտ կ'երթան 7 աղբիւրէ ջուր
կը բերեն եւ եօթնական քար եւ կը լիցնեն
կճիճի մէջ, բերնին կը դնեն մեծ փունջ մը,
շուրջն ալ կը զարդարեն ծաղիկներով: Ապա
վրան քօղ մը կը ձգեն եւ կը տանին ընկերու-
հիններէն մէկուն տունը պահ կը դնեն: Ապա
ծաղիկներու փունջերը աղբիւր կը տանին եւ
վրան ջուր կը սրսկեն եւ խանի վրայ դրած
կը շրջին տունէ տուն եւ ջան գիւլում երգե-
լով կը բաշխեն փունջերը: Տնեցիք մէկ մէկ
առարկայ կը ձգեն խանին մէջ, որպէս զի
ապա նետեն վիճակի կուժին մէջ: Տնեցիք
ստացուած փունջերը կը կապեն սիւներու եւ
երկար ժամանակ կը պահեն: Աղջիկները նը-
ւէրներ կ'ընդունին, կաթ, ձու, իւղ են: Ապա
կ'եփեն կերակուր, կ'ելեն դաշտ, կ'ուտեն,
կ'ուրախանան եւ վիճակ կը բանան: Գառնա-
րածներն ալ ծաղիկներով կը զարդարեն գառ-
մը եւ ման կ'ածեն այն տունները, որոնց գառ-
ները կ'արածեցնեն. կը հաւաքեն ձու եւ
ալիւր:

Նաւասարդի մէկը Սիսիանցիներու հա-
մար տարեմուտ է: Կը շնորհաւորեն Նոր
տարի: Օրուան կերակուրն է հերիսայ:

9. Վարդավառը Վարանդայի մէջ¹⁸: —
Համբարձման վիճակահանութիւն չկայ:
«Վարդեւորին» ժողովուրդը մեծաւ մասամբ
ուխտի կ'երթայ սիրուած սրբավայրեր: Այս
գիշեր բոլոր սուրբերու վրայ լոյս կ'իջնայ.
եւ ով որ տեսնէ այդ լոյսը՝ խնդրուածքը կը
կատարուի: Ոմանք կը հաւաստեն, թէ Հո-
գեղայտեան բոլոր սուրբերը երկինք կը
բարձրանան, իսկ Վարդավառին կ'իջնան
իրենց տեղերը ստանալով լուսաւոր աստղե-
րու կերպարանք. ով որ տեսնէ անոնց իջ-
նալը՝ ինչ որ խնդրէ, կը կատարուի:

Սովորութիւն կայ այն տեղ Նաւասարդի
նախօրը օրը թիւել զաթայ, կաթնահունց,
«անկաճ» եւ այլ խմորեղէններ, նաեւ կոր-
կոտ: Երեկոյեան երբ տնեցիք կ'ընթերն, բա-
րեկամք եւ խնամիք կու դան եւ թաշկի-
նակներով ընկոյզ, տանձ, խնձոր կը ձգեն
երդեքէն: Իսկ Նաւասարդի առաւօտ առած
իրենց հետ շիշ մը գինի եւ խնձորներ կ'եր-
թան շնորհաւորելու Տանուտէրն եւ Քահա-
նայն, որոնցմէ եւ կը հիւրասիրուին: Շատերը
ի նշան ուրախութեան ծառերու վրայ կարմիր
շորեր կը ձգեն եւ ճիւղերը կարմիր թելերով
կը կապեն (Ե. Լալայեան, Վարանդա. Թիֆ-
լիս 1898, էջ 254—255):

10. Համբարձումն եւ Վարդավառը Մա-
րաշի մէջ¹⁹: — Համբարձման տօնը հոս
կ'անուանուի «Մէնթիվոր» կամ «Մէնթի-
վար», նաեւ «վիճակ»: Բառս Մէնթիվար ա-
զաւաղուած ձեւն է Վարդավառին, ինչպէս
կը տեսնուի հետեւեալ երգէն, զոր կ'երգեն
էՔքէրեցիք, Կեսարացիք եւ Մարաշիք.

Այ Վարդեվառ Վարդե-	Ան Մէնթիվար, Մէնթի-
վառ	վար,
Վարդեվառն վախթը	Մէնթիվարն վաղթը
վար,	վար
Վարդեվառա կէլէնին	Մէնթիվարա կէլէնին
Օնպէշ կիւնտէն պախթը	ձէնէթտէ պէշ թախթը
վար:	վար:
Ալպոյաքեան, Կեսարիա,	Գալուստեան, Մարաշ,
էջ 1771:	էջ 339:

Չորեքշաբթի իրիկուն տղաք կամ աղ-
ջիկներ կ'ելեն «Մէնթիվոր» ժողովուրդ:
«Ձեռքերնին սափոր մը 7 տուն կը մտնեն,
Իւրաքանչիւրէն 7 ափ ջուր, 7 տերեւ եւ 7
պղտիկ քար առնելով կը դնեն սափորի մէջ:
Սափորը ծածկուած կ'ըլլայ լաթով մը, զոր
էթէ գետին դնելու հարկ ըլլայ՝ կը դնեն
Էռուտանի մը վրայ, այլապէ՛ կը կախեն գա-

¹⁹ Գր. Հ. Գալուստեան, Մարաշ. Նիւ Եօրք
1934, էջ 339—343:

¹⁷ Անդ, 2 (1900) էջ 370—371:
¹⁸ Անդ, 9. 1898, էջ 257:

¹⁵ Անդ. Հանդ. ԺԲ (1904), էջ 150—151:

¹⁶ Անդ, 7 (1898) էջ 112:

թեան եւ Պսակաց կոչէ տօն, իսկ ազգ Հայաստանեայց Վարդավառ. նոյն եւ մի զսորայս ձայնէ հրաշարիսս պայծառութիւն...: Եկեղեցիք պսակեալ պայծառազգեստ վայելչութեամբ եւ առաքինութեանն լուսահարազ վարդիւք եւ շուշանօք՝ տօնասիրացն ոսկեվարսեալ վայելչանան գլուխք. ըստ այսմ յիրաւի Վարդավառ զսա ձայնէ Եկեղեցի եւ Պայծառակերպութեան եւ Պսակաց տօն...: Այժմ լուսնի բոլորակն լուսավառեալ եւ աստեղացն պար մաքրեալ գերկնայինն հրաշագարդեն բուրաստան եւ զտիեզերս ի գնացս իւրեանց ճառագայթակերպեն լուսարշաւ ընթացիւք...: Այժմ... օղք շնչեալ մաքրագոյն բերակերպեան ծաղկացն եւ տնկոցն երկն երկն զարդուք զաշխարհս պայծառազարդեալ պսակեն...: Այժմ երկիր վայելչացեալ պայծառակերպի յերեւման Աստուծոյ մերոյ պսակակալ թագազարդեալ տերեւազգեստ ծաղկազարդեալ բուսովքն եւ տնկովքն եւ լերինք ծաղկաւէտեալք ծիրաներիեան ցնծացեալք ընդ առաջ Տեսնն: Անուշահոտանան եւ խաղք եւ կենդանեացն խայտան հոյլք ի դալարավայրս. եւ հաւուցն յօղս վայելչացեալ երեւմամբք՝ քաղցրանուագ հնչեցուցանեն զան-

յիչէ կիրակոս Գանձակեցի (էջ 17) «Մովսէս քերթողի» (Պորենացոյ) հեղինակութեանց շարքին:
 Արդէն Հ. Գ. Աւետիքեան կասկածած էր անոր Մ. Պորենացոյ հարազատ ըլլալու մասին. կը գրէր. «Մովսէս Բերբոյ» թէ իմացուք զմեծն Մովսէս Կորենացի, ահա յիշատակ այսր (Վարդավառի) տօնի վերանայ ի Ն. դարն. իսկ եթէ առցուք զմիւս Մովսէս յաւուրս Իսրայէլի կաթողիկոսի՝ վարդապետ Ստեփաննոսի Միւնեցոյ, զայ զարձեալ ժամանակն յի. դար, ամօք ինչ զկնի նախադրեալ հանդիսաւոր տօնախմբութեան ներսէսի Շինողի, որ եւ առաւել համեմատ զայ հանգամանաց ժամանակին, եւ բանից ոմանց յիշատակելոց ի ճառի անդ» (Բացատրութիւն Շարահանաց, էջ 462): Ն. Հ. Բ. (Նախադուռն, 13ր) կը յիչէ Մ. Պորենացոյ անուամբ իրրեւ «ճառ տօնական յԱլլակերպութիւն Գրիտոսի՝ բառազարդ յօրինուածով»: Հ. Գ. Զարբանեան, Պատմ. Հայկ. հին Գործութեան. Բ. տպ. էջ 385. «Իմաստներուն եւ ոճոյ անհամեմատ տարբերութիւնը (ի Մ. Պորենացոյ) կարծել կու տայ թէ ուրիշ համանուն Մովսէսի մը գրուածն ըլլայ»: Հ. Բ. Սարգիսեան, Մ. Պորենացոյ կարծեցեալ Վարդավառի ճառն եւ Ս. Յովհաննէս Գամակացի, Բագմալիկ 1889, էջ 305—313, 353—361, նշմարեց ճառիս մէջ հետքեր Յովհ. Գամակացոյ Ալլակերպութեան ճառէն, ուստի գրուած Ը. զարու երկրորդ կէսէն ետքը: Ինձ կը թուի, թէ Ժ. դարուն հեղինակուած պէտք է ըլլայ համանուն վարդապետի մը:
 Կը յիշուի ուրիշ ճառ մ'ալ. «Դաւթի փիլիսոփայի ասացեալ Ներքողեան յաղագս Վարդավառի», որուն սկզբնաւորութիւնն է. «Այսօր զօրարձալի եւ գերափայլ ճառազայթ երեւի մեզ տպաւորումն տօնիս լուսաւոր փայղեալ ընդ տիեզերս...»: Երեւան, Պետ. Թանգ. Թ. 78 (ԺԳ. դարէ): Ասկէ արտադրած է 1847ին Հ. Ն. Սարգիսեան, Վենետիկ, Միքիթ. Մատ. Թ. 228, 246—249ա (հմտ. Հ. Բ. Սարգիսեան, Յուլիան, Բ. էջ 457):

տառս... եւ տօնեմք զեւթներեակն ի տաղաւարս, կողերս բարձեալ արմաւենեաց եւ զոստս եւ զո՞ւս կանանչազգեստ» (էջ 326—338):

Ի լրումն բնութեան այս կենդանի նկարագրութեան կը գետեղեմ այս տեղ «Մեղեղին Վարդավառի», զոր կը գտնեմ Գրիգոր Ծերենց Սլաթեցոյ խմբագրած Գանձարանին մէջ: Զարմանալի է, որ Մեղեղիս անձանօթ մնացած է հին, ԺԲ.—ԺԳ. դարերու Տաղարաններուն: Իսկ թէ Գրիգոր Ծերենց ուսկի՞ր ներս առած է իր Գանձարանին մէջ, կը մնայ անյայտ: Զեռագիրները առ հասարակ առանց անուն հեղինակի յառաջ կը բերեն. սակաւ ոմանք կ'ընծայեն Գրիգոր Նարեկացոյ. իսկ ինձ ծանօթ ձեռագիրներէն մին կը վերագրէ Ներսէս Շնորհաւոյ: Երբ ալ յօրինուած ըլլայ, յամենայն դէպս 1400էն յառաջ, ո՞վ ալ եղած ըլլայ անոր հեղինակը, երգը ուսկախառն լեզուով, հայրեններու շափով (2—5—3—5) եւ նկարագրով, հրաշակերտ ստեղծագործութիւն մըն է, երգուած Վարդավառի տօնին, օրուան ուրախ տրամադրութեան տակ, ծաղկազարդ եւ զեփրուաշունչ բնութենէն ներշնչուած: Ամբողջը այլաբանական պատկեր մ'է, ուր, ինչպէս ինձ կը թուի, կը նկարագրուի Աստուածամօր Աւետուճը, Փրկչին մարմնաւորութիւնը, Ալլակերպութիւնն եւ Եկեղեցոյ կազմակերպութիւնը: Հեղինակը ծանօթ կ'երեւայ Մ. Պորենացոյ ընծայուած Վարդավառի ճառին: Իսկ Արիտակէս Լաստիվերտացի այս Մեղեղիի ազգեցութեան տակ չէ՞ր եղած, երբ կը գրէր. «Պոպոպք վարսիցն փաղփեալ ի վերայ ճակատուն զօրէն վարսի վառ ի վառ գունով զգիր երեսացն պայծառացուցանէին» (էջ 64):

Մեղեղիս հրատարակուած է Գրիգոր Նարեկացոյ տաղերու շարքին մէջ²⁵, առանց որ եւ է տեղեկութեան ձեռագիրներու մասին, որոնք հիմ ծառայած են հրատարակութեանս: Հ. Յովհ. Զօհրապեան իր անտիպ ցուցակին մէջ կը յիչէ Վենետիկի Միքիթարեանց Ա. Գ. Ը. Թ. ԺԱ. եւ ԺԲ. ձեռագիր Գանձարանները, որոնք կը պարունակեն «Գրիգոր Նարեկացոյ» այս Մեղեղին. բայց թէ յիչեալ ձեռագիրներէն ամէ՞նն ալ Նարեկացոյ անունը կը կրեն, այս մասին խօսք չէ ըրած: Ինձ ծանօթ են հետեւեալ ձեռագիրները:

²⁵ Գրիգոր Նարեկացոյ Մատենագրութիւնք. Վենետիկ 1840, էջ 482:

Գրիգորը. Զմմառ (Յուլիան Ը. Ն. Բէչիչեանի) Թ. 22, 214ա. «Մեղեղի Վարդավառի»: Թ. 73, 134բ. «Յորդորակ Վարդավառի»: Զմմառ, Անտոնեան Հարց ձեռագիրք (Յուլիան Հ. Ն. Ակինեանի) Թ. 14, 75ա «Տաղ»: Թ. 100, 145բ «Տաղ ի Գրիգոր Նարեկացոյ»: Բերլին (Յուլիան Հ. Յ. Տաչեանի) Թ. 50, 257ա «այլ տաղ աղնիւ»: Զեռագիրք Դաղեան Սաչիկ վարդապետի (Յուլիան Հ. Յ. Թօփճեանի), Թ. 21, 404ա: 22, 204բ. Երկուքն ալ անանուն: Էջմիածին, Թ. 423: 424: 428 (Երեքն ալ անանուն): Թ. 474 «ի տէր Ներսէսէ ասացեալ»: Հալէպ, Գառասուն Մանկունք (Յուլիան, Արտաւազդ արքեպիսկոպոսի), Թ. 83 (անանուն): Թաւրիզ (Յուլիան Հ. Աճառեանի), Թ. 43, էջ 329ա «Տաղ ի Նարեկացոյ»: Բրիտանական Թանգարան, Կոնիքի, Յուլիան, Թ. 56, 194ա «Տաղ Վարդավառի»: Կը թողում յիշել ուրիշները:

ՄԵՂԵՂԻ ՎԱՐԴԱՎԱՐՈՒ

- Գոհար վարդըն վառ առեալ ի վեհից վարսիցն արփենից.
- Ի վեր ի վերայ վարսիցն¹
- ճաւալէր² ծաղիկ ծովային.
- Ի համատարած ծովէն
- պղղալէր³ գոյնըն այն ծաղիկն⁴
- Երփին երփնունակ ծաղիկին
- չողչողէր պըտուղն ի ճըղին:
- Բըրքում վակասիր պըտուղն
- սընանէր խոււրն տերեւով.
- Տերեւն տաւիղ տըւողին,
- զոր երգէր Դաւիթ հրաշալին:
- Ի փունջ խոււնեւամ վարդիցն⁵
- գոյնըղգոյն ծաղիկունք ծաղկեցան.
- Այդ⁶ սու ու տօսախ⁷ ծառերը
- վարդագոյն ոստս արձակեցին:
- Այդ նոճ ու բողբոջ արաւաղ⁸
- զարդ առեալ⁹ վարդըն շուշանին
- Շուշանըն շողէր յովտին
- չողչողէր գէմ արեգական¹⁰
- Այն հիւսիսային հաւէն
- հով հարեալ գոհար շուշանին.

1 Տպ. վարսից: — 2 Ձ. պղղալէր: — 3 Ձ. ճաւալէր: — 4 Ձ. գոյնըն ծաղիկին: — 5 Տպ. վարսից: — 6 Տպ. այս: — 7 Ձ. սոստ տոսուն: Կնգրական են երկու ընթացումներն ալ: — 8 Աճառեան իր Հայ. Արմատ. Բառարանին մէջ ներս առած է «Արթո» իրրեւ նորագիտ բառ, մտաւորապէս «ճիւղ, ոստ» նշանակութեամբ: — 9 Ձ. զարդարեալ: — 10 Տպ. արեգական:

Յայն հարաւային լեռնէն
 քաղցր օդով ցողէր շուշանին¹¹.
 Շուշանըն շողով լըցեալ
 շող շողով եւ շար մարգարտով,
 Ծաղիկունք ամէն շաղ առին,
 շաղն յամպէն, ամպն յարեգակնէն:
 Աստեղքք ամէն շուրջ առին
 դէմ լուսնին գունդ գունդ բորբոքն,
 Գունդ գունդ խաչածեւ գնդակ
 յօրինուած երկնից շուրջանակ:
 Փառք Հօր եւ Որդոյ¹² յաւէտ
 Սուրբ Հոգւոյն այժմ եւ յաւիտեանս:

¹¹ Այս ամբողջ տողը շուշի Զ. եւ կը թուի թէ անհարազատ է: — ¹² Տպ. որդոյն:

Այս տեղիքներէն կը տեսնուի թէ բառս Վարդավառ նախաքրիստոնէական շրջանէ ժառանգուած է: Այն յատկացուած էր հին ազգային տօնի մը, հաւանօրէն Ամառնային արեւազարձի տօնի մը, աւելի ճիշդ Հայոց Ամանորի տօնին, երբ կը տօնուէր ամենաբեր պտղոց տօնը: Բառս մնացած է նաեւ Կապպադովկեան Պոնտոսի ժողովուրդներու քով, հաւանօրէն անդրէնաձին հայ ժողովուրդեան թողուցած մէկ ժառանգութիւնը: P. Carolidis կը գրէ. «Վարդավառ ծաղկանց եւ պտղոց հեթանոս Աստուծոյ փոքրաստիական-հայկական անունը չէր, այլ յորջորջանքը միայն, որ ճշդիւ կը համապատասխանէր յոյն Դիոնիսիոսի Ἀνθίνος, Ἐθνοθῆς եւ այլ յորջորջանքներու: Դիոնիսիոս հին Հայոց Սպանդարամեան (Սանդարապետ) է. իսկ Սանդարա Կապպադովկեան ԺԲ. ամիսն է, որ կը համապատասխանէ յունիս ամսոյն:

Տեսանք թէ կեղծ Մ. Պորենացի եւ «Գր. Նարեկացի» որպիսի կենդանի գոյներով կը նկարագրէին Վարդավառի օրուան բնութիւնը ծաղկալից ծաղկաշատ եւ բուսառատ եւ մրգաւէտ: Նոյն պատկերը կու տար նաեւ Յովհ. Եւսեպիտացի: Մովսէս կը գրէր թէ այսօր «պսակեալ պայծառազգեստ վայելչութեամբ, լուսահարազ վարդիւք եւ շուշանօք տօնասիրացն ոսկեվարսեալ վայելչանան գլուխք», ձեռքերնին «բարձեալ... զոստս եւ զուս կանանչազգեստ»: Նոյնպէս կ'երգէր Նարեկացին:

Թէ Սանդարամեան է այդ Վարդավառը, կամ թէ Վահագն Վիշապաբաղ, Հայոց Հեռակղէսը, եւ կամ «Մեծն Անահիտ տիկին, որ է փառք ազգիս մերոյ եւ կեցուցիչ», «որ է մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար

ամենայն մարդկան», «որով կեայ եւ զկենդանութիւն կրէ երկիրս Հայոց, որուն «խնամակալութիւնը» կը վայելէ Հայաստան (Ազաթ.) այս ամէնը կը մնայ կարօտ ստուգութեան: Բայց անկարելի է նկատի չառնել Ձաւախեցի հայ ժողովուրդի այն հաւատարմութիւնը, թէ Համբարձման տօնը Մաղկաձօր կիրակին է, թէ Մաղկաձօրն Վառվառէ (= Վարդափառ) կոչուի է, պահապանն երեսնաներու ծաղիկ եւ կարմրուկ հիւանդութիւններէ:

Յիշեցինք, թէ Գանձակ, Սիսիան եւ Ձանդեղուր գաւառներու մէջ Համբարձումէ վերջը եւ Վարդափառէ յառաջ կը տօնուէր Նաւասարդի տօնը: Ուշագրաւ է այս տեսակէտէ, որ Արեւելեան Ասորիք եւ Բաղդէսցիք յետ Պենտակոստէից է. Կիրակին, որ է Հայոց Վարդափառը, կ'անուանեն Նաւասարդի:

Գէորգ Հոֆմանն կը գրէ այս առթիւ. «Այս Կիրակին կը կոչուէր Ասորիներու քով Նաւասարդի կամ առաջին ամառնային Կիրակի: Ասորերէն կը գրուէր nafsardil եւ nōsardil. բառս կը մեկնեմ ես իբր nausardē + in վերջինս է պարսկական ամանց մը, գոր ունինք նաեւ farwardin, Jazdin, Šāhin, Burzīn անուններու մէջ: Արաֆ կ'ենթադրէ անշուշտ Nausardēl հին արտասանութիւնը, իսկ Ո վերածուած է իբր գրին պատճառաւ. հմմտ. rōbil եւ qārdalibad փոխ. qārdāriabādի: Ուստի «Առաջին Նոր տարւոյ Կիրակի». այս Նոր տարին պէտք է ըստ այսմ ամառնային արեւադարձին կարգուած ըլլայ, ինչպէս կը տօնեն ըստ Արեւելեան Սորասանիկներն եւ Սոգդիացիք: Հայերն ալ կը տօնէին Նաւասարդի (11 Յուլիս) առաջին օրերուն տօն մը ի ժամանակի նորաբեր պտղոց (Ազաթ.): Իսկաւ. nausardē առած է (արմաւի) ողկոյդ, վազահաս (արմաւի) ողկոյդ, այսինքն Ամանորի պտուղ իմաստը (հմմտ. G. Hoffmann, Auszüge, էջ 59—60 ծան. 523): Իսկ Th. Nöldeke, Tabari էջ 408, ծան, կը գրէ. «Նեստորականները զինի Պենտակոստէից է. Կիրակին («Կատարումն Առաքելական տօնից») կ'անուանեն Nausardēl, եւ կը նկատեն իբրեւ սկիզբն ամառուան: Բառիս մէջ զերին է տեսնել պարսկական Nau-sard, «Ամանոր» = Նաւասարդ կցմամբ ըլ «Աստուած» վերջաւորութեան, այս ինքն «եկեղեցական Նոր տարի»:

Ասորական Նաւասարդիի այս իմաստը ինքնին կը ստիպէ զմեզ կրկին նկատի առնել

Ազաթանդեղոսի այն տեղիքը ուր կ'ըսուէր թէ Գրիգոր Լուսաւորիչ ի Բագուան «զլիշատակս վկայիցն բերելոց ժամադրեաց տօն մեծ հռչակել յառաջագոյն կարծեալ սնտեացն պաշտաման ի ժամանակի զիցն Ամանորայ ամենաբեր նորոց պտղոց տօնից հիւրընկալ զիցն Վանատրի, զոր յառաջագոյն իսկ ի նմին տեղուջ պաշտէին, յուրախութեան Նաւասարդ աւուրց (տպ. աւուր). զի ժողովեալ <զտօն> յիշատակի մեծին Յովհաննու... յայնմ աւուր խմբեսցեն ի նմին յաւանի» (Ագ. էջ 619—620): Այս տեղ ըսուածն է, թէ ի Բագուան յառաջագոյն յուրախութեան Նաւասարդ աւուրց, տեղի կ'ունենային տօնը «Ամանորայ ամենաբեր նորոց պտղոց» ի մեհենին «հիւրընկալ զիցն Վանատրի», զոր կը պաշտէին հեթանոս Հայերը: Այդ մեծ տօնակատարութիւնը կը կը տեւէին օրեր: Այդ օրերէն մին կը յատկացնէ Ս. Գրիգոր Յովհաննու յիշատակին, յատկապէս 24 Յունիսը (տե՛ս վերը, էջ 172):

Ուրիշ օր մըն ալ, ըստ Գրիգորիս Արշարունոյ Նաւասարդ 15, կը կարգէ «Տօն Աւետեաց Աստուածածնի»: Արդեամբք ալ Հ. Գ. Աւետիքեան «հնագիր» ծառոյցի մը մէջ գտած է, որ «Տօն Աւետեաց նշանակի ի մէջն Նաւասարդի ամսոյն» (Բացատրութիւն Շարահանաց, էջ 27): Այս հնագիր ծառոյցի վկայութիւնը շատ հին ըլլալու է, վասն զի Լ. Գարուն արդէն ընդհանուր ըմբռնում էր, թէ Հայոց Աւետումը կը տօնուէր Ապրիլ 4ին: Վերագոյն ցոյց տուինք թէ «Աստուածածնի» տօնը, որ Սահակի Կանոնաց մէջ Յովհաննու Մկրտչի եւ Վարդափառի տօներու մէջ կ'իյնար, ըլլալու է Մաղկանց Ս. Աստուածածնի տօնը: Ուստի սերտիւ կապուած էր ան Վարդափառի տօնին հետ, գոնէ հեթանոսական շրջանին, որ ապա քրիստոնէական տօնակարգին մէջ նախ ինքնուրոյն տօն կարգուեցաւ եւ ապա միացաւ Վերափոխման տօնին հետ, բայց հին սովորութիւնները կապուած մնացին Համբարձման եւ Վարդափառի տօներու հետ: Մ. Արեղեան²⁶ Համբարձման տօնի «Վիճակի» ժողովրդական ծէսէն կը հետեւցնէ, թէ ամբողջն հեթանոսական շրջանի շուրի եւ ծաղիկներու պաշտամունքի մնացորդն է: Բայց M. Semper²⁷ կ'ուզէ տեսնել հոն Անահիտի պաշտամունքը իր նախասասանեան կերպարանքին տակ: Այս հար-

²⁶ Der armenische Volksglaube, էջ 61—66:
²⁷ Rassen und Religionen, էջ 234—236:

ցին մէջ խորանալ մեր նպատակէն դուրս է: Թէ կան ժողովրդական այս սովորութիւններու մէջ հայ զիցարանութեան մնացորդներ, անտարակուսելի է, բայց փորձը ներկայիս մնացորդները համեմատել 2000 տարի յառաջ յարգուած պաշտամունքի հետ, առանց մեզ հասած գրաւոր որ եւ է հաւաստի աղբիւրներու, չի կրնար զմեզ ճշգրիտ եզրակացութեան յանգել:

Իսկ առաջին Կիրակին, որ կ'իյնար այդ տօնից օրերու մէջ, կը կոչուէր Վարդափառ: Հեթանոսութեան շրջանին «հիւրընկալ զից Վանատրի» երախայրիք նորոց պտղոց կ'ընծայաբերուէին, ոչ միայն պտուղ յատուկ իմաստով, այլ եւ կենդանեաց անդրանիկները: Քրիստոնէական շրջանին այդ երախայրիքներն եւ ընծայաբերուած «մատաղենիքը» մաս մաս կը բաժնուէին վանքերուն (վանատուրք) եւ քահանայից: Բաժանման մասին երկար կարգադրութիւնները ենթադրել կու տան թէ ընծայք եւ պատարագք առատ էին: Այս տօնը կ'ակնարկուի առանց տարակուսի Շահապիվանի ժողովին Նախարանին մէջ իբրեւ «Նորաբեր տօն»:

Ինչպէս Ասորեաց Նաւասարդի Կիրակին Պայծառակերպութեան տօն չէր, նոյնպէս Հայոց Վարդափառը չունէր տակաւին այդ տօնին նկարագիրը:

Այլակերպութեան Տօնը Արեւելք մուտ գործեց Նեստորականներու Բաբայի Կաթողիկոսի (497—502/3) օրով Մաղկազարդի տօնին հետ մասին, այս ինքն Սասանեան պետութեան եկեղեցիներու մէջ ի Մծբին եւ ի Տիգրոն, ինչպէս ասորի հեղինակ մը²⁸ բացայայտ կ'ըսէ Այլակերպութեան համար, թէ «յունական» ծէսէն ընդունուած է եւ կը տօնուի օգոստոս 6ին: Կարխայի վկայից վկայարանութեան մէջ տակաւին չի յիշուեր այս տօնը: Յակոբիկեանը Լ: դարուն զայն կ'անուանեն «Տօն Թարոր լերին»: Ա. Բառուշտարի²⁹ կը գրէ այս առթիւ. «Ասկէ կրնանք հետեւցնել թէ տօնս Պաղեստինեան եկեղեցւոյ Նաւակատեաց մէկ տօնը ըլլալու էր, կատարուած Թարոր լերան երեք եկեղեցիներու, յատկապէս անոնց հնագոյնին ի միշտակ»: Յաջորդ շրջանին Ասորիք զայն «Տօն Տաղաւարաց» անուանեցին, թերեւս

²⁸ Maris, Amri et Slibae de patriarchis Nestorianorum commentaria, հրատ. Gismondi. Մասն Ա. (Հոտմ 1899) էջ 46 (Թարգմ. էջ 41):
²⁹ Festbrevier, էջ 261:

Հին Կտակարանի Տաղաւարահարաց տօնին նմանութեամբ:

Թէ Ե՞րբ հասաւ տօնս Հայաստան, չեմ կարող հաստատ ըսել. եկած է հաւանօրէն Ասորեաց միջնորդութեամբ. վասն զի թէ Արեւելեան Ասորիները եւ թէ Հայերը կը տօնեն զայն յետ Պենտակոստէից է. Կիրակին մինչ միւս թէ Արեւելեան եւ թէ Արեւմտեան եկեղեցիները կը տօնեն զայն իբրեւ անշարժ տօն աւգոստոս 6ին:

Հ. Գ. Աւետիքեան կը գրէ (Բացատրութիւն Շարահանաց, 462). «Ի գրոց Հայոց՝ սահմանայն յիշատակս գտանեմք այս տօնի. զի ի Կանոնական գիրս մեծին Սահակայ՝ երկիցս յիշատակի տօն Վարդափառին. այս է՝ ի Ե. դարուն: Եւ դարձեալ, գրէ Վարդան պատմիչ՝ յաւուրս Ներսէսի Շինողի կաթողիկոսի իբր յամին 645, թէ արար նա մեծ ժողով տօնի Վարդափառին: Ոչ ասէ, կարգեաց զտօնն, այլ թէ մեծաթողով կատարեաց. ուրեմն կայր եւս յառաջ քան զնա. եւ թէ՛ եւ նա ինքն կարգեալ էր զտօնն՝ տակաւին ունիմք ասել՝ թէ ի կէսն է. դարուն կատարեցաւ այն տօն յազգի մերում: Այսմ ինքնարան վկայ ունիմք զգերապանծ ճառ այսր տօնի՝ յօրինեալ ի Մովսիսէ քերթողէ. որով թէ իմացուք... զմիւս Մովսէս յաւուրս իսրայէլի կաթողիկոսի՝ վարդապետ Ստեփաննոսի Սիւնեցւոյ, զայ դարձեալ ժամանակն յի. դար, ամօք ինչ զինի նախագրեալ հանդիսաւոր տօնախմբութեան Ներսիսի Շինողի. որ եւ առաւել համեմատ զայ հանդամանաց ժամանակին, եւ բանից ոմանց յիշատակելոց ի ճառի անդ»:

Վարդան Արեւելցւոյ տեղիքն է հետեւեալը. «Սա (Ներսէս Շինող) մեծ ժողովով անէր զտօն Վարդափառին. եւ ութ հարց փոխեցին, եւ ոչ կարացին առնուլ զմիմեանցն. ապա հրամայեաց ընտրել զարժանն եւ զայն միայն ուսանել. զոր եւ արար ի ձեռն սրբոյն Բարսղի, մականունն ձոն կոչեցելոյ. որ էր առաջնորդ սուրբ ուխտին՝ որ Գարավանքն կոչի, ի գաւառին Անուոյ... վասն որոյ ճոնընտիր կոչի շարականս՝ որ այժմ պաշտի յեկեղեցիս մեր» (էջ 69): Այս դէպքը կը յիշատակէ նաեւ Կիրակոս Գանձակեցի. «Դէպ եղեւ սմա (Ներսիսի) աշխարհածողով բարձրութեամբ ի տօնի Վարդափառի լինել ի Բագուան. եւ բազմացեալ էր երգ շարահանաց յեկեղեցիս Հայոց, մինչեւ ոչ զիտել

միայն դաւանութիւնը (երկրային) զերգս միւսոյն. եւ ասաց (մի դասն) շարական Վարդապետի հարցին եւ միւս դասն ոչ կարաց փոխել զնա. եւ փոխեցին բազում շարականս, եւ զայն եւս ոչ գիտէին: Ապա հայրապետն Ներսէս հաւանութեամբ ամենայն ժողովոյն ընտրեաց զվարդապետին եւ զօգտակարն, զի յամենայն եկեղեցիս ամենայն օր մի պաշտօն լիցի ըստ աւուրն խորհրդոյ. եւ ընտրեցին արս իմաստունս, զի շրջեցին ընդ ամենայն աշխարհս Հայոց եւ զնոյն կարգաւորութիւն հաստատեցեն, որ է մինչեւ ցայսօր» (էջ 34—35 տպ. Վենետ. համեմատուած Վիեննայի Թ. 574 ձեռագրին հետ):

Պատմագիրներուս վկայութիւնքը կարելի է միարանել յայնմ, թէ Վարդապետի տօնը աշխարհափոքով բազմութեամբ ի Բագուան տօնելու առթիւ կայացած է ժողով Այլակերպութեան տօնը պաշտօնապէս հայ Տօնացոյցի մէջ ընդունելու համար: Այս պատեհութեամբ առաջարկած են զանազան երգիչներ զանազան ձայներու վրայ յարմարցուած շարականներ (յանուանէ՛ շարցեր): Ապա Ներսէս կաթողիկոս ինքնին կամ Բարսեղ ձոնի կատարած են անոնցմէ ընտրութիւն: Բարսեղ ձոնի անունը չի տար Կիրակոս. ուրիշ կողմէ ալ անձանօթ է իր անձնաւորութիւնը:

Վարդապետի տօնը քրիստոնէութեան հետ ընկալեալ տօն մըն էր արդէն եւ առ այս հարկ չկար ժողով ընել: Բայց Վարդապետի Կիրակիին Այլակերպութիւնը տօնելու համար հարկ էր ժողովի կարծիքն կամ հաւանութիւնն առնել: Արուստ անձանօթ է, թէ ԺԳ. դարու պատմագիրները Վարդան եւ Կիրակոս ուսկի՛ց քաղած են այս տեղեկութիւնները:

Հետաքրքրական էր գիտնալ, թէ ինչ անունով յորջորջուած էր այս տօնը, տօնին մուս գտած ժամանակ Հայոց քով:

Յոյները կ'անուանեն զայն Μεταμόρφωσις τοῦ Κυρίου Հոռոմայեցիք՝ Transfiguratio Domini որոնք առնուած են Մատթ. ԺԷ. 2. «այլակերպեցաւ առաջի նոցա եւ լուսաւորեցան երեսը նորա» եւ Մարկ. Թ. 1 «այլակերպս եղեւ առաջի նոցա» տեղիքներէն. այսպէս կը կոչուի նաեւ Հայոց քով. «Այլակերպութիւն Տեառն»: Բառս «այլակերպութիւն» այս իմաստով գոյութիւն չունէր Դասական գրա-

կանութիւն մէջ³⁰. կը հանդիպինք բառիս առաջին անգամ Ը. դարու առաջին քառորդին թարգմանուած Դիոնեսիոս Արիսպագացոյ Յաղագս աստուածային անուանց գործին մէջ. «իայլուն ճաճանչիւք ճառագայթեալ ի մեղ, որպէս յաշակերտան յայնմ աստուածային աւուր այլակերպութեան» (ՆՀԲ):

Մովսէս Խորենացոյ ընծայուած Վարդապետի ճառին մէջ տօնս կ'անուանուի «Պայծառակերպութիւն»՝ «Յոյնն զսա Պայծառակերպութեան եւ Պսակաց կոչէ տօն»՝ «Յիրաւի Վարդապետ զսա ձայնէ Եկեղեցի եւ Պայծառակերպութեան եւ Պսակաց տօն»: Յոյները սակայն ոչ Պայծառակերպութիւն եւ ոչ ալ Պսակաց տօն կ'անուանեն տօնս: Հայոց Եկեղեցին թէ այսպիսի անուններով կոչած ըլլայ, այլուստ չունինք վկայութիւն: Բառս «Պայծառակերպութիւն» յօրինած է ինքն այդ ճառին հեղինակը:

Հայոց Յայտմաւորքը, որ Աւգոստոս Զ. զեռեզած է տօնս համաձայն Յունաց, թէ Պայծառակերպութիւն եւ թէ Այլակերպութիւն կը գործածէ այսպէս. «Տօն Պայծառակերպութեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ ի Թափորական լերինն» եւ «Տօն Այլակերպութեանն Քրիստոսի ի Թափոր լերինն»: Փէշտիմալձեանի Կ. Պուլիս 1834ի հրատարակած Յայտմաւորքի մէջ մուտ գտած է նաեւ «Տօն է Փոխակերպութեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ³¹»:

Յայտմաւորքը ճշգրիտ նկատած է թէ Այլակերպութեան տօնը կ'իյնար «քառասուն աւուրքը յառաջ քան զԱւագ Ուրբաթն... եւ պատահի պատկեր աւուր տօնիս յառաջին կիրակէն Աղուհացիցն: Այլ զի ասաց Քրիստոս աշակերտացն մինչ իջանէին ի լեռնէն, թէ Մի ումեք ասիցէք զտեսիլդ մինչեւ որդի մարդոյ ի մեռելոց յարիցէ, վասն այնորիկ ոչ կարգեցին ի նմին աւուր, այլ յետ Պենտակոստէին սահմանեցին յետուն օր պահել, եւ ապա զկիրակէն տօնել զտօն Վարդապետին, որպէս առնեն եկեղեցիք Հայաստանեայց:

³⁰ Դասականաց քով «այլակերպութիւն» կը գործածուի «տարբերութիւն» իմաստով. «այլակերպութիւն ի բնութիւն մուծանել». Սերբեր. 10. «չգոյր ի միջի նոցա այլակերպութիւն». Եւսեր. Քրոն. Ա. 114: Հմմտ. նաեւ Ոսկ. Պաղ. Ա. էջ 36 եւ Իմաստ. Է. 20: ³¹ Հմմտ. Le Synaxaire arménien, էջ 841—843: — Բառս «փոխակերպութիւն» առաջին անգամ (ըստ ՆՀԲի) կը գործածուի Յովհ. Դամասկացոյ գրութեանց թարգմանութեան (ԺԳ. դար) մէջ. «Վասն աստուածային փոխակերպութեան՝ մի աւետարանիչն զինի ութ աւուր ասէ, եւ միւսն վեց աւուր»:

Զի յայտմաւոր փոխեցին առաքեալքն զհինքահանայութիւնն ի նորս եւ ձեռնադրեցին զՅակորոս եղբայր Տեառն առաջին եպիսկոպոս յերուսաղէմ, եւ մատոյց զառաջին հոգեւոր պատնարան զմարմինն եւ զարեւն Քրիստոսի, եւ տեսին առաքեալքն զՀոգին սուրբ իջեալ ի պատարազն, եւ օրհնեցին աղ, որպէս ասէ սուրբն Յոստոս, որ երրորդ եպիսկոպոս էր Հոռոմայ»:

Յայտմաւորքիս հեղինակը (Կիր. Արեւելցի) աչքի առաջ ունեցած է Մովսէս Խորենացոյ ընծայուած ճառը եւ Յուստոս Ա. Երուսաղեմացոյ ընծայուած յերկրածոյ Թուղթը, որուն պիտի անդրադառնամ ի վերջ գրութեանս առանձին յօդուածով մը:

Առաջին յիշատակութիւնը Այլակերպութեան տօնին կը գտնենք «Հարցմունք հայրապետին Անտիոքայ ընդ Խոսրով Հայոց վարդապետ յաղագս զԾնունդն առնելոյ» գրութեան մէջ³², որ Ը. դարու առաջին քառորդէն է: Կըսուի հոս. «Եւ դարձեալ Այլակերպութիւն Փրկչին՝ յաւուր Յարութեան նորա (այս ինքն Կիրակի օր մը) կարգեցաւ եւ Գալուստն» (էջ 191): Կր գրէ զարձեալ, թէ շատ մը տօներ, որոնք տօնելի են, ուղղակի Առաքեալներէ հաստատուած չեն. այսպէս անոնք «զՄկրտութիւնն ոչ կարգեցին եւ ոչ զՊենտեկոստէն եւ ոչ զԱւետիսն եւ ոչ զՔառասնորդան Տեառն մերոյ եւ ոչ զՎերանալն եւ ոչ զԱյլակերպութիւնն եւ ոչ զԲարեբանեալն օրն եւ զՅարութիւնն Ղազարու եւ զՍաչին օրն» (էջ 192): Այս իմաստով կ'ըսուի նաեւ Ստեփանոս Միւնեցոյ ընծայուած առ եպիսկոպոսն Անտիոքայ պատասխանի Թուղթին մէջ³³. «Մեք գտէրուանական տօնս ի միում աւուր տօնեմք, որպէս ի Ծնունդն՝ զՄկրտութիւնն. եւ եթէ ի Կիրակէ զիսկ՝ ապա եւ զՅարութիւնն. եւ չէ ինչ հակառակ միմեանց, զի տէրունական տօնք են, որպէս եւ Այլակերպութիւնն Փրկչին Յարութեանն հանդիպեցաւ եւ ի նմին միում աւուր տօնեմք»:

Թէ Պենտակոստէից է. Կիրակին Առաքելոց պահէն ետքը կը տօնուէր, կը վկայէր Մովսէս Քերզոզի ճառը (էջ 335), ինչպէս տեսանք վերագոյն:

Այս տօնը Յոյները, Հոռոմայեցիք, Նեստորական եւ Յակորիկ Ասորիները կը տօնեն

³² Հրո. Գ. Վ. Յովսէփեան, Խոսրովի թարգմանիչ, Վաղարշապատ 1899 (Բ. Մաս) էջ 187—197: ³³ Գերբ թղթոց, էջ 327:

իրբեւ անշարժ տօն օգոստոս 6ին: Միայն Պարսկաստանի միաբնեայ Ասորիները եւ Հայերը բացառութիւն կազմելով կը տօնախմբեն զայն յետ Պենտակոստէից է. Կիրակին: Այս կէտը կը ստիպէ զմեզ ըսել, թէ Այլակերպութեան տօնը մուտ գտած է մեր քով Պարսկաստանի միաբնեայ Ասորիներու միջնորդութեամբ:

Այս օրուան ընտրութիւնը բնականաբար աւելի պատշաճ էր, տօնին աւելի հանդիսական նկարագիր տալու համար: Առաքելական Գառնաօրեայ պահքը կը վերջանար եւ կը յաջորդէր իրբեւ պսակ Այլակերպութեան տօնը:

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ԹՈՒՂԹ ՅՈՒՍՏՈՍԻ Ը. ԵՐՈՒՍԵՂԵՄԸ ՅԱՐՈՑ ԵՎ ԳՐԱՎԵՐՄԱՆ ԵՆՈՒՄ ԵՒ ՍՈՒՆԻ ԵՒ ԸՂ ՕՐՀՆԵԼՈՑ

Յուստոս, զոր Հայերը տառադարձուցած են Յոստոս, այսպէս Եւսեբեայ Եկեղ. Պատմ. Գ. 35 եւ Գ. 5, հաւանօրէն ասորական Եթովպացի զրուցեցէն, Երուսաղէմի համանուն եպիսկոպոսներէն առաջինն է, յաջորդած նոյն աթոռին վրայ յետ Յակորոսի եղբոր Տեառն եւ Շմաւոնի իրբեւ երրորդ եպիսկոպոս (Եւս. Եկեղ. Պատմ. Գ. 35). Բայց հայ գրականութեան մէջ ներկայացուած է չորրորդ. սխալը ծագած է առանց տարակուսի Գ եւ Դ գրերու շփոթութենէն. իսկ «թուղթ»-իս մէջ անգամ մը համարուած է «երկրորդ յաջորդեալ ի Յակորայ եւ ի Շմաւոնէ», զոր պէտք է կարդալ իրբեւ սխալագրութիւն՝ երրորդ, ինչպէս ունի ճշգրիտ Յայտմաւորքը (Ա. Արաց):

Եւսեբիոս Կեսարացի չի գիտեր իր կեանքէն եւ գործունէութենէն որ եւ է նշմար, ուստի նաեւ «թուղթ»-իս մասին չունի որ եւ է յիշատակութիւն: Այս պատճառաւ ալ հարկ է կատարել մերձեալ գրութեանս: Այս կատարել կ'ամբարցնէ ինքնին բնագիրը, որ կը սկսի. «Այսպէս, ասէ, ուսուցին մեզ առաքեալքն»: Զայս նկատի առնելով. Հ. Բ. Սարգիսեան, «ակներեւ կը տեսնուի, կ'ըսէ, թէ գրուածս նոյնութեամբ Յուստոսին չէ, այլ անոր մէկ վկայութեան վրայ ետքէն յե-